

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

МАГІСТРА

на тему:

**«РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЗУАЛЬНИХ ОБРАЗІВ ХАРКОВА В ПУТІВНИКАХ І
ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ 1950-1980-х рр.»**

Виконала: студентка II курсу
заочної форми навчання
напрям підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Дмитренко Юлія Олександрівна

Керівник: к.і.н., доц.
Рачков Євген Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.
Павлова Ольга Григорівна

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ II. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МОНУМЕНТАЛЬНИХ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ І ФОТО ПУТІВНИКІВ	19
РОЗДІЛ III. ПРИРОДНИЙ ЛАНДШАФТ ТА ЗЕЛЕНІ ЗОНИ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ І ФОТО ПУТІВНИКІВ	46
РОЗДІЛ IV. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МІСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ІНФРАСТРУКТУРИ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ І ФОТО ПУТІВНИКІВ	63
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	82
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Актуальність дослідження. Документальні (ілюстровані, видові, поштові) листівки та путівники (текстова та візуальні складники) є важливим історичним джерелом у вивченні культурної спадщини, зокрема різноманітних міських пам'яток історії і культури, що існують сьогодні чи були втрачені. Листівки та фото путівників презентують архітектурну, містобудівну, археологічну спадщину, монументальне мистецтво міста тощо. Зокрема, існує значна кількість видових листівок та ілюстрованих путівників, присвячених Харкову, починаючи з другої половини XIX ст. Особливе місце серед видових міських листівок та ілюстрованих путівників належить листівкам та путівникам радянського часу, що являють собою цікаве поєднання чітко визначеної ідеологічної та естетично-художньої складових. Слід зазначити, що візуальний простір видових листівок та фото путівників має безліч знаків і кодів, які легко сприймати і запам'ятовувати, саме через їхню візуальність. Також необхідно враховувати, що однією з характерних рис розвитку сучасної історичної науки, є розширення джерельної бази, зокрема, за рахунок включення візуальних джерел у дослідницьке поле науковців. Сьогодні різноманітні візуальні матеріали використовуються не лише в якості ілюстрацій або доповнень до писемних джерел, а як самостійне історичне джерело, корисне для музейно-виставкової діяльності, при проведенні археологічних, реставраційних робіт, ґрунтовного всебічного вивчення історії та культурної антропології міста. Враховуючи це, обрана для дослідження тема є актуальною.

Об'єкт дослідження – репрезентація міста Харкова на видових листівках та фото путівників радянського часу 1950-1980-х років.

Предмет дослідження – становлення та трансформація повоєнного візуального образу великого індустріального соціалістичного міста, яким був Харків, на видових листівках 1950-1980-х років.

Територіальні межі дослідження охоплюють місто Харків у кордонах станом на 1950-1980-ті роки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1950-1980-х років.

Мета дослідження – на основі семіотичного підходу визначити характерні особливості становлення та трансформації візуального образу Харкова як великого індустріального соціалістичного міста на видових листівках та фото путівників упродовж 1950-1980-х років.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні дослідницькі завдання:

Здійснити огляд історіографії обраної теми.

- Зібрати та систематизувати видові листівки та фото путівників Харкова 1950-1980-х років (Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка, місця продажу колекційних листівок, інтернет-портали, харківський книжковий ринок «Балка», букіністичні магазини, особові архіви).
- Побудувати реляційні бази даних видових листівок та фото путівників Харкова 1950-1980-х років.
- Провести контент-аналіз видових листівок та фото путівників Харкова на основі побудованої бази даних.
- Проаналізувати становлення та трансформацію візуального образу Харкова 1950-1980-х років, репрезентованого на видових листівках та фото путівників.

Новизна дослідження визначена застосуванням семіотичного та компаративістського (історико-порівняльного) підходів до аналізу візуальних образів Харкова на видових листівках та фото путівників радянського часу. Слід зазначити, що візуальний простір видових листівок та фото путівників містить різноманітні знаки та коди. Для їх коректного «прочитання» було побудовано реляційні база даних видових листівок та фото путівників Харкова 1950-1980 років за допомогою Microsoft Access 2010 (див. Додаток Б).

Апробація отриманих результатів. Основні положення магістерської дипломної роботи було викладено у формі доповіді на Круглому столі за участі молодих учених «Урбаністичні студії в Україні: міський простір та символічні образи» (27 листопада 2020 р., онлайн). Також протягом 2018-2021 років авторка дослідження була учасницею міжнародного наукового проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>), що реалізовувався завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада).

Практичне значення роботи. Отримані результати дослідження можуть бути використані в подальших роботах подібної тематики, наприклад для формування каталогів листівок та фото путівників, які репрезентують місто Харків протягом другої половини ХХ ст., в формуванні музейно-виставкових експозицій, в реставраційних роботах над архітектурними об'єктами, скульптурними композиціями. Бази даних можуть використовуватися при вивченні роботи типографій, редакцій, характеристики радянських фотохудожників, редакторів і радянської цензури тощо.

Структура магістерської роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури та додатків.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Листівка відіграє непересічну роль в масовій культурі. На листівках презентується життя, побут різних народів, зображуються об'єкти і ландшафти різних місцевостей, відображується стан живопису, графіки, скульптури, народної творчості, образково-прикладного мистецтва. Витоки фото листівок можна віднайти в безписемних культурах давніх часів, коли на стінах печер, скелях зображували людей, тварин, різні предмети і сцени полювання. Ці петрогліфи є зображальними історичними джерелами. Єгиптяни перші послання писали на папірусі, вавилоняни на глиняних дощечках, пізніше в Новгороді часів Київської Русі писали на берестяній корі. Писали на пергаменті. З XI ст. зі Сходу в Європу було завезено папір, що значною мірою пожвавило практику листування.

У 1865 році в Німеччині поштовий радник Генріх фон Стефан запропонував випустити відкритий «поштовий листок». З одного боку писалася б адреса, з іншого – письмове сповіщення. Та німецьким бюргерам ця ідея не сподобалася через дорогий поштовий тариф. Ще дві подібні пропозиції через два роки потрапили на головний почтамп в Берлін. Книготорговець Фрідлейн запитав дозволу отримати кореспондентську картку для розповсюдження на комісійні збори. Інша пропозиція була від лейпцігської фірми «Падрубіц». Ця фірма також хотіла випуску універсальної кореспондентської картки. З одного боку картка заповнялася різними поздоровленнями, сповіщеннями, співчуттями (непотрібне викреслити), з іншого боку було місце для адреси.

У 1869 році за пропозицією професора економіста Мануїла Германа, у Відні виходить перша поштова листівка з маркою в два крейцери, без обмежень тексту (це вже поправка угорського уряду). Тож картка кореспонденції була

видана в Австро-Угорщині. Під час воєнної кампанії між Німеччиною і Францією, в 1870 році вперше була відправлена книготорговцем А. Шварцем ілюстрована листівка із Ольденбурга в Магдебург (з зображенням артилериста). Вже в 1875 році А. Шварц через попит на новинку, видає дві серії поштових ілюстрованих карток. Літограф Міслер випустив листівку з видами Берліна. Ще один різновид листівок гравюри видає Лохнер з Цюриху в Нюрнберзі. Під час прусько-французької війни, книготорговець Леон Бенардо випадково, через нехватку паперу, винайшов листівки з розрізаного на шматочки картону, прикрасивши їх ілюстраціями з патріотичною французькою тематикою. Також можна відзначити цікаві картки-гравюри з видами Женевського озера, випущені Францем Рорихом (Цюрих, 1872 рік).

Ріст промисловості у світі, розширення торгівельних зв'язків, зростаюча конкуренція потребувала швидкої переписки, вчасно отримана інформація була вкрай необхідна, листівка в такому контексті була неперевершеним відкриттям. У 1874 році в Швейцарії, в м. Берне на Всесвітньому конгресі, за участі 22 держав, була підписана поштова конвенція, заснований Всесвітній поштовий союз тепер поштові листівки офіційно замайорили в подорожах по світу, пов'язуючи людей. Звичайно, що в такій ситуації швидко розвивається галузь поліграфічної промисловості, виникають: англійська фірма Рафаеля Тука (широко задіювали в роботі оплачувану працю різних художників), німецька дрезденська фірма «Ремлер і Іонас» (використовували репродукції Венського історичного музею), видавництво «Штенгель», французька фірма «Ройер і К» та ін.¹

Перша поштова листівка українською мовою «картка кореспондентська» вийшла в 1871 році в Австро-Угорщині. Перша вітчизняна ілюстрована листівка видана в Галичині в 1893 році. У 1895 році надрукована листівка в Одесі. Невдовзі з'явилися листівки з видами українських міст: Одеси, Харкова,

---

¹ Див.: Забочень М. С. Филокартия. Москва: Связь, 1973. 104 с.

Полтави, Чернівців, Кам'янець-Подільського та ін. Популярність ілюстрованих карток зростає зі зростанням грамотності населення, розвитком залізничної інфраструктури. Листівки репрезентували місто, міську субкультуру, поступово переростаючи своє первинне значення засіб повідомлення стаючи дорогим сувенірним дарунком, засобом туристичної реклами, історичним видовим джерелом.

Перша радянська листівка – це поштова картка синього кольору, коштом в 20 копійок, видана в 1918 році, затверджена Наркомом пошти і телеграфів РРФСР. В 1923 році видається перша поштова картка СРСР червоного кольору, з зображенням скульптури робочого, включно для внутрішньої кореспонденції. Діють видавництва «Союзфото», «Госиздат», «Искусство», «Турист», «Плакат», «Планета», «Правда», «Мистецтво», «Радянська Україна». Листівки видавалися ідеологічного радянського спрямування, на різні тематики: сільськогосподарську, індустріальну, присвячені армії і флоту, піонерські, комсомольські, дитячого циклу, присвячені різним святкам (свята «червоного календаря»). Виходили великі серії листівок, присвячені великим містам СРСР².

Листівкам присвячена чимала кількість літератури. Наприклад, слід згадати роботу М. Забоченя «Філокартія». У роботі автор знайомить читача-дослідника з класифікацією листівок, дає пояснення поняттю «філокартія», з історією відкритого листа, правилами систематизації та комплектації листівок, з тим, як потрібно готувати листівки до виставки, як складати та користуватися каталогами листівок³.

Н. Лаврук у своїй статті «Типологія українських листівок кінця ХІХ - поч. ХХ століття» допомагає розібратися з групами та видами листівок на

---

² Див.: Забочень М. С. Филокартия. Москва: Связь, 1973. 104 с.

³ Там само.

основі порівняльного аналізу. Знайомить читача з типологією ілюстрованих листівок⁴.

І. Пуар у роботі «Поштова листівка початку ХХ століття як елемент міської субкультури (на прикладі поштівок з видами Кам'янця-Подільського)» наголошує, що фотолистівки – це канал комунікації між людьми, спосіб віддзеркалення культури і побуту спільнот та їхніх релігійних вподобань⁵.

Наука, яка вивчає фотонатурні і фотодокументальні листівки, як історичне джерело (виникнення, різновиди, шляхи розповсюдження, час і місце випуску, поліграфічні особливості, збирання, систематизація, різнобічні дослідження) називається філокартія. Філокартія пов'язана з іншими спеціальними дисциплінами іконографією, геральдикой, дипломатикою, текстологією, сфрагістикой, використовуючи з ними спільні методи дослідження.

Існує чимало варіантів класифікації листівок. Наприклад, композиційну побудову зображення на зворотному боці фото-листівки (лицевим вважався адресний бік) можна розділити на 3 основних варіанти:

- 1) одна фотографія на всій площині аркуша;
- 2) фотографія з одним чи кількома білими полями або в рамці;
- 3) фотографія (одна або дві) з виділеним полем для писання⁶.

У межах дослідження було використано напрацювання, присвячені місту та міському простору. Наприклад, робота «Соціологія міста» під загальною редакцією О. К. Міхеєвої знайомить з поняттям територіального і просторового виміру радянського міста та соціокультурними змінами, які відбуваються у місті. Простір міста постає в якості певного тексту⁷.

---

⁴ Лаврук Н. Типологія українських листівок кінця ХІХ - початку ХХ ст. / Н. Лаврук // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2009. – Вип. 6. – С. 184-193.

⁵ Пуар І. Поштова листівка початку ХХ століття як елемент міської субкультури (на прикладі поштівок з видами Кам'янця-Подільського).

⁶ Див.: Лаврук Н. Типологія українських листівок кінця ХІХ-початку ХХ ст. МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. 2009. Вип. 6. С. 184-193.

⁷ Див.: Міхеєва О. К. Соціологія міста / Ред. О. К. Міхеєва. – Донецьк: Ноулідж, 2010.

Коллективна праця «Основи ландшафтної архітектури та дизайну» стала в нагоді для кращого розуміння семіотики міста, особливо у випадку репрезентації природнього ландшафту на листівках та фото путівників⁸. Графічна мова ландшафтної архітектури є частиною семіотичного аналізу. Праця С. П. Цигичко «Екологія в архітектурі і містобудуванні» сприяла розумінню взаємовпливу факторів навколишнього середовища та архітектурних форм⁹.

На окрему увагу заслуговують міські путівники. Як відомо путівник – це друковане, електронне або аудіовізуальне довідкове видання, в якому представлена інформація про економіку, історію, визначні пам'ятки, країни, регіони, міста, історичні місця, музеї, туристичні маршрути тощо. Композиція путівника часто підпорядкована рекомендованим маршрутам огляду визначних пам'яток описуваної місцевості. У межах даної роботи нас найбільше цікавить візуальна інформація путівників¹⁰.

У межах дослідження була створена реляційна база даних видових листівок Харкова 1950-1980-х років за допомогою Microsoft Access 2010. Також за аналогією була створена реляційна база даних фото путівників. Бази даних складаються з трьох таблиць: 1) «Паспорти листівок» містить атрибутивні та дескриптивні поля з інформацією щодо назви, авторства, часу та місця створення листівки, її тиражу, місця зберігання, кольору тощо; 2) «Зображені об'єкти» – перелік центральних та другорядних об'єктів, зображених на листівках; 3) «Візуальні образи» – опис змістовних елементів листівок із виділенням чотирьох маркерів – історичного, індустріального, модернізаційного та екологічного (*Додаток Б, рис.1*). Кожній листівці присвоєно штрих-код: перші чотири цифри – рік випуску листівки, наступні

⁸ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019.

⁹ Див.: Цигичко С. П. Екологія в архітектурі і містобудуванні / С. П. Цигичко. – Харків: ХНАМГ, 2012.

¹⁰ Див.: У пошуках обличчя міста: Практики самопрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. – Харків: Видавництво Точка, 2021.

дві цифри – де зберігається, колекція листівок, наступні чотири номери – номер обробки самої листівки (*Додаток Б, таб.1*). Кожному фото з путівників також присвоєно штрих-код, де перші чотири цифри – це рік випуску путівника, наступні дві цифри (20) – код, який пояснює, що фото взяте саме з путівника, наступні чотири цифри – це номер самого фото путівника (*Додаток Б, таб.2*). Побудовані реляційні бази даних дозволили систематизувати зібрані листівки та здійснити їх контент-аналіз.

Більша частина включених до бази даних листівок (373 од.) зберігається у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка та була опрацьована авторкою під час роботи у рамках наукового проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>). Частина листівок (65 од.) належить дослідниці. Також зібрана колекція із шести путівників, котрі належать дослідниці та дев'яти путівників в електронному форматі, зібрані в межах згаданого проєкту. Було опрацьовано фото з 6 путівників: 2 – 1960-х років, 2 – 1970-х років, 2 – 1980-х років. Ще певна кількість путівників була використана на даному етапі роботи як джерело друкованої інформації. У роботі було використано путівники М. Т. Дьяченко – випуски 1963 року, 1977 року, 1974 року. Також в роботі використовувалися матеріали путівників А. П. Голікова «Краткая справочная книга» за 1976 рік та 1978 рік видання. Опрацьовувався путівник «Харків, пам'ятні історичні місця» за авторства Б. Я. Немчонок та О. Л. Сарана. Лаконічним і зрозумілим є путівник А. Ю. Лебфрейда та В. А. Реусова «Харьков. Архитектура. Памятники. Новостройки. Путеводитель» 1987 року. Загалом до бази даних було включено 345 фото з путівників.

Розглянемо кілька путівників, які були використані під час дослідження. Перший – це путівник 1963 року, його автори-упорядники М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. Путівник двомовний – основна мова – українська. Для зовнішнього споживача – є англійський переклад текстів.

Більшість фотографій у путівнику – кольорові, яскраві. У путівнику зазначений опис основних локацій міста – площі Тевелева, площі Розі Люксембург, площі Держинського. Подані для огляду пам'ятники, присвячені міфу «Жовтневої революції». Дається опис основних зелених зон відпочинку – Саду імені Т. Г. Шевченка та парку О. М. Горького. Також подані фото вокзалів, готелів, подається їх текстовий опис. В окремому розділі розповідається про промисловість у Харкові та транспортну інфраструктуру. Є інформація про об'єкти науки і освіти, про місця культурного відпочинку (театри, музеї, кінотеатри, планетарій). Тексти мають пропагандистський характер радянської ідеології, але все ж у путівнику більше інформаційної складової за сутністю. Карта міста відсутня¹¹.

Інший путівник 1960-х років – це «Харків. Пам'ятні історичні місця». Автори упорядники – Б. Я. Немчонок, О. Л. Сарана. Двомовний – написаний українською та англійською мовами – тобто для внутрішнього та зовнішнього споживачів. У путівнику пропонується два маршрути – перша подорож центральною частиною міста, починаючи з «Університетської гірки» – по шляхам «героїчної слави жовтневої революції». Друга подорож – вулицями центральної частини міста. Подається опис будинків, історія яких пов'язана з міфом «Жовтневої революції»¹².

Путівник 1974 року «Улицы и площади Харькова», автор – Н. Т. Дьяченко. Написаний російською мовою. Образ Харкова в путівнику подається як «... місто славних революційних бойових і трудових традицій, найбільший центр машинобудування, науки та культури. Історія його вулиць і площ – це розповідь про бурний ріст соціалістичного Харкова в сім'ї братських народів з роки радянської влади» (пер. з рос.)¹³. У путівнику

¹¹ Див.: Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963.

¹² Див.: Немчонок Б. Я. Харків. Пам'ятні історичні місця / Б. Я. Немчонок, О. Л. Сарана. – Харків: Прапор, 1967.

¹³ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1974.

подається опис вулиць, починаючи з імперського періоду. Міститься опис вулиць, а також розташованих на них пам'ятників, будинків тощо. Багато радянської ідеології.

Наступні два путівника – «Харьков. Краткая справочная книга» 1976 (червона палітурка) та 1978 (синя палітурка) років випуску. Їх автори А. П. Голиков, И. А. Алферов, Г. К. Андреева та ін. Видання 1978 року – 2-е, доповнене. Путівники написані російською мовою. На початку путівника зазначено: «Харків – обласне місто Радянської України, один з найбільших населених, промислових і культурних центрів країни, третій (після Москви та Ленінграду) транспортний вузол країни» (пер. з рос.)¹⁴.

Путівник Ю. Герасименка «Встречи с Харьковом» 1984 року випуску написаний російською мовою, але є переклад англійською та німецькою мовами. Весь текст – натхненна радянська пропаганда. Водночас путівник містить чимало фото Харкова¹⁵.

Путівник «Харьков. Архитектура, памятники, новостройки» 1987 року випуску. Автори – А. Ю. Лебфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. Путівнику містить опис архітектурних об'єктів, пам'ятників, будівель, окремих вулиць, мікрорайонів, парків, садів. Путівник російськомовний¹⁶.

Слід зазначити, що листівки та фото путівників відтворюють різні за змістом і спрямованістю образи міста. Харків протягом другої половини ХХ ст. був одним з найбільших промислових, культурних і наукових міст СРСР. Радянські видові листівки та фото путівників репрезентують Харків як сучасне місто з розвиненою інфраструктурою, промисловістю (*Додаток А, рис.3, таб 3*).

¹⁴ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алферов. – Харьков: Прапор, 1978.

¹⁵ Див.: Герасименко Ю. Встречи с Харьковом / Ю. Герасименко. – Харьков: Прапор, 1984.

¹⁶ Див.: Лебфрейд А. Ю. Харьков Архитектура. Памятники. Новостройки. Путеводитель. 2-е изд. испр. и доп. / А. Ю. Лебфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Харьков: Прапор, 1987.

Методологічна основа дослідження включає як загальнонаукові, так і спеціально-історичні (або загальноісторичні) методи. Так, у дослідженні було застосовано індуктивний метод, який полягає у фіксуванні емпіричних даних та їх подальшого аналізу та систематизації з метою узагальнень і висновків. Слушність індуктивних узагальнень була перевірена за допомогою дедуктивного методу дослідження, згідно з яким будь-які загальні положення, що вважаються вірними, мають базуватися винятково на основі попередньо наведених доказів та конкретних висновків. Крім того, були застосовані методи систематизації та узагальнення, що дозволило зробити висновки дослідження більш аргументованими. Особливе значення в пропонованому дослідженні має аналіз візуальних джерел. Дипломне дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності та антропоцентризму. Зазначені принципи є чіткими установками, які визначають наше ставлення до історичних фактів, джерел, методів дослідження та уможливають отримання наукових висновків.

Важливе значення для проведення дослідження мало використання історико-порівняльного (компаративістського) методу. При вивченні візуального образу міста Харкова 1950-1980-х років використовувалися два візуальних наративи. Один наратив – це фотолистівки, інший наратив – фото путівників. У них є спільні ознаки, що дозволило групувати фото за певними характеристиками з метою дослідження. Обидва наративи є офіційними прикладами радянської пропаганди, але щоб дізнатися, чим вони між собою відрізняються, був застосований історико-порівняльний метод дослідження. За допомогою створених реляційних баз можна було виявлено їхні кількісні характеристики, а в поєднанні з семіотичним методом дослідження – і якісні характеристики об'єктів на фото, а також кількісні та якісні характеристики самих фото. На фундаменті отриманих результатів, на основі опрацювання баз

даних, склалися порівняльні таблиці та діаграми, що допомогли з'ясувати тотожності та відмінності фото листівок та фото путівників і зображених на них об'єктів. На прикладі візуальної інформації та деяких текстів з путівників та листівок, які коментували зображення, авторка намагалася узагальнити отриманий результат, встановивши деякі історичні закономірності, наприклад, як конструювалася історична пам'ять в пізньорадянській час, як змінювалася ідеологія життя містян, як формувалися ідентичності. Порівняльний метод надав можливість порівнювати об'єкти у часі – листівки та фото путівників були поділені на умовні історичні періоди (Хрущовська відлига 1953-1964 років, Криза тоталітарної системи, період застою 1964-1985 років, період Перебудови 1985-1991 років) та десятиліття (60-ті, 70-ті, 80-ті роки ХХ ст.). Також можна було порівнювати інформацію стосовно просторового виміру, наприклад, які саме локації міського простору Харкова були найбільш розтиражовані. Також завдяки порівнянню можна зрозуміти сутність досліджуваних явищ і за схожістю якостей, і за різницею цих явищ. Наприклад, вивчаючи візуальні образи листівок, можна побачити, що Харків – екологічно чисте місто з озелененням усіх його фізичних просторів, але вивчаючи фото путівників, крім озеленення, надаються візуальні образи промислових підприємств, процесів виробництва. Слід відзначити, що у дослідженні порівнюються не лише однотипні об'єкти, але також порівнюється присутність різних типів об'єктів на листівках і фото путівників (порівняння різнотипних об'єктів) – інфраструктурних, архітектурних, медичних, культурних, історичних, навчальних, спортивних, екологічних, індустріальних.

Дослідження має міждисциплінарний характер, оскільки в ньому були використані принципи та підходи декількох спеціальних історичних дисциплін, але також такої синтетичної науки, як семіотика.

Слід зазначити, що візуальний простір видових листівок має безліч знаків і кодів, які легко сприймати і запам'ятовувати, саме через їхню візуальність. З точки зору семіотики, як знакової системи, фотолістівка – багатозначний, універсальний тип візуального тексту, який дає відповіді на багатоваріативні запити. Семіотика дає основу для розуміння найважливіших форм людської діяльності та зв'язку цих форм одна з одною, бо всі ці види людської діяльності і всі відносини знаходять відображення в знаках... Семіотика сприяє розумінню людської діяльності¹⁷. Семіотика – це наука про знаки, знакові системи, за допомогою яких відбувається передача інформації. У людської спільноти це відбувається через мову, міфи, ритуальні практики, тексти, рекламу, пози, жести, моду, їжу, аромати, графіку, живопис, фото, кіно і т. д., за допомогою різних видів чуттєвого сприйняття (зору, слуху та ін.).

Знаки поділяються на мовні і позамовні. Нас найбільше цікавлять позамовні знаки. На візуальний носій інформації реагує більша кількість споживачів інформації, ніж на тексти, бо тексти сприймаються за запитом, а візуальні образи – вони універсальні, обробляються швидше, реальні в сприйнятті. Візуальний простір – це простір без часу, він впливає на свідомість того, хто «зчитує» інформацію на кількох рівнях – широко і одразу. Мовні знаки – це букви, графічні знаки, звукові фонемі, котрі складаються в слова, слова – в речення, речення – в тексти і т.д.

Процес, при якому щось для полегшення розуміння якоїсь концепції замінюється знаком і функціонує як знак, називається знаковим процесом.

Основні компоненти знакового процесу:

- Знаковий засіб (лістівка як знак).

---

¹⁷ Див.: Morris C. Foundations of Theory of Signs // International Encyclopedia of Unified Science. 1938. Vol. 1. №2.

- Значення (на що саме вказує цей знак, що зображено на листівці, її зміст).
- Інтерпретатор (той, хто зчитує знак, вивчає листівку, аналізує її). Кожен є носієм певного коду, а значить, представники різних кодів можуть зчитати з візуального знаку абсолютно різну інформацію.
- Інтерпретанта (реакція того, хто зчитує знак, його дії, поведінка – вивчення листівки, як джерельної бази, створення бази даних, аналіз зображень по категоріям об'єктів і образів, і т. д.). Коли наша свідомість інтерпретує знак, то результат цієї інтерпретації стає надбанням нашої свідомості, в котрій формуються знання про об'єкт¹⁸.

Процес, в якому щось функціонує, як знак, може бути названий семіозом, фактори якого зводяться до трьох основних вимірів:

- Синтаксичний вимір – відношення знаків один до одного; це вимір порядку, певної побудови системи знаків, між знаками є взаємовідносини, котрі не несуть зв'язку між знаком і його значенням.
- Семантичний вимір – це вимір, де акцентуються відносини між знаком і об'єктом знаку.
- Прагматичний вимір виявляє відносини між знаком і інтерпретатором¹⁹.

У межах дослідження, на прикладі листівок та фото путівників, більшою чи меншою мірою прослідковуються всі три зазначених виміри, проте основа увага присвячена дослідженню візуальних матеріалів на семантичному рівні.

Таким чином, джерельна база роботи є репрезентативною, методологія дослідження включає загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження. Враховуючи наявну історіографічну

¹⁸ Див.: Morris C. Foundations of Theory of Signs // International Encyclopedia of Unified Science. 1938. Vol. 1. №2.

¹⁹ Див.: Morris C. Foundations of Theory of Signs // International Encyclopedia of Unified Science. 1938. Vol. 1. №2.

ситуацію, слід наголосити на важливості представленого дослідження, яке присвячено репрезентація міста Харкова на видових листівках та фото путівників радянського часу 1950-1980-х років.

РОЗДІЛ II. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МОНУМЕНТАЛЬНИХ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ І ФОТО ПУТІВНИКІВ

Поштові видові листівки та фото путівників – це активно діючий на свідомість реципієнта засіб репрезентації символічного простору міста. Яскраві локації, персоналії, найвизначніші події, зображувані на фото міські символи привертають увагу глядачів та добре запам'ятовуються. Ідеологічні принципи тоталітарної системи радянського періоду були штучно сконструйовані, а фото на листівках та фото в путівниках зазнавали певних цензурних обмежень. Будучи частиною масової радянської культури листівки радянських міст та ілюстровані путівники набули широкого поширення в СРСР. Радянська пропаганда та конструйовані історичні наративи значною мірою впливали на ціннісні орієнтири й культурні практики радянського суспільства²⁰. Досліджуючи фотолистівки і фото путівників Харкова із зображеннями пам'ятників радянського періоду, слід зазначити, що радянська меморіальна політика була побудована на прославленні пантеону героїв-революціонерів та радянських героїв-захисників, створенні особливих місць пам'яті, запровадженні відповідних коммеморацийних практик. Наприклад, символами укріплення віри «в світле комуністичне майбутнє» є пам'ятники тим, хто натхненно (з точки зору радянської пропаганди) жертвували собою заради втілення в життя радянських суспільно-політичних ідей. «Меморіальні об'єкти, які супроводжують містян протягом їхнього щоденного життя, біля яких відбуваються різного роду ритуальні дії (покладання квітів, фотографування, мітингування, читання поезій, тощо) справляють помітний вплив на формування ідентичності»²¹.

---

²⁰ Детальніше див.: Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. канд. політ. наук. Ніжин, 2016. С. 249.

²¹ У пошуках обличчя міста: Практики самопрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. – Харків: Видавництво Точка, 2021. С. 447.

Показовим прикладом у випадку Харкова слугують листівки і фото з путівників із зображенням «Пам'ятника на честь проголошення радянської влади в Україні». На фото подається важко-кам'яна монументальна композиція в стилі радянського конструктивізму з елементами кубізму: на монументі містяться зображення людей революційного типу – їх червоногранітні тіла прагнуть до боротьби, їхня одежа має елементи військової форми, присутні шкіряні тужурки, зброя в руках: «Скульптурна композиція втілює основні сили революції: робочий, селянин, солдат, жінка-трудівниця...»²². Все це репрезентація «правильних героїв»: чоловіків і жінок – міцних, загартованих працею та революційною боротьбою. Над ними брилою застиг «прапор революції». Герої міфу жовтневої революції – широкоплечі, широколиці, з робітничо-селянською поставою, зовсім не такі, як «дрібнувата міська інтелігенція», вони слугували прикладом «соціальної правди». Фігури скульптурної композиції відсилають глядачів листівок і фотографій путівників до різноманітних наративів і міфів радянського часу. Наприклад, військовий з автоматом слугує символом відсічі, яку «герої» готові дати ворогам радянської влади. У візуальному тексті спостерігається присутність не тільки «нас-героїв», але і присутність «їх-ворогів». Це один з поширених художніх прийомів радянських митців – зображення невидимого ворога. Сильна, кремезна жінка, напевне, це мати нової генерації радянських людей (*див. Додаток В, фото 1, фото 2*). Цей 18-ти метровий пам'ятник з червоного граніту був присвячений 50-річчю проголошення радянської влади в Україні, відкритий 4 листопада 1975 року (демонтований в 2011 році). Автори монументу: скульптори В. Агібалов, М. Овсянкін, Я. Рик; художник – С. Светлоусов; архітектори – І. Алферов, Е. Черкасов, А. Максименко. Зображені люди на композиції – це делегати першого Всеукраїнського З'їзду рад, котрі зібралися в Харкові, щоб «...заявити про непорушний союз з радянською

²² Андреева Г. К. Знакомтесь, Харьков. Путеводитель / Г. К. Андреева, В. В. Олейник. – Харьков: Прапор, 1979. С. 16.

Росією...»²³. Як вважали тогочасні комуністи, Харків був «...одним з важливих центрів боротьби трудівників проти внутрішньої контрреволюції, іноземних імперіалістичних загарбників та їх прихвостнів – українських буржуазних націоналістів»²⁴. Зазначена характеристика принижувала гідність українців, знецінювалася любов до своєї батьківщини, позбавляла права вільного політичного вибору. Формувалася нова радянська «політична релігія»: монументальне місце пам'яті претендувало на роль міського символу – пам'ятник був встановлений на одній з популярних локацій міста, центральній його частині, де розташовувався великий транспортний вузол (метро, тролейбусна лінія, автобусні маршрути, неподалік трамвайна лінія, таксі) та осередок культурних об'єктів (музей, театр, вищі навчальні заклади). Площі Радянської України було присвячено чимало уваги в місцевих ЗМІ. І ця територія ставала певним епіцентром, де повинні були формуватися моделі поведінки населення, складатися нові традиції радянського світу, тобто створювалася культурно-історична одиниця міського простору²⁵. Радянська влада формувала і смислові одиниці міського простору – пам'ятник став частиною нової релігії, місцем поклоніння, моральним візуальним прикладом, на який повинні були рівнятися містяни, адже ця локація в центрі міста була найбільш туристично відвідуваною. Такі смислові одиниці простору були основою спеціально створеної нерівномірності загального міського простору – тут повинні були б відбуватися акти вшанування, культивуації політичної системи. Тут не просто формувалася радянська колективна пам'ять, спричинена міфом «Жовтневої революції», але відбудувалося відтворення комемораційних практик різними соціальними групами, що мало розширити межі згаданого міфу, сприяючи зростанню культу особистостей правлячих номенклатурних структур, котрі виступали як організатори та недоторкані

---

²³ Пер.з рос. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1977. С. 53.

²⁴ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1977. С. 10.

²⁵ Пирогов С. В. Социология города / С. В. Пирогов. – Томск: Национальный фонд подготовки кадров, 2003.

«заслужені» діячі нової системи. Радянські ритуально-поведінкові практики впливали на модель поведінки суспільства. Ця поведінка (як спільнот, так і окремої людини) оформлювалася у передбачуваний, сталий аспект буття, де кожен мав «своє місце» в рольовому ансамблі. Листівки та фото путівників із зображеннями пам'ятників Харкова є показовим свідченням конструювання соціальної пам'яті, де міф починає створювати події і нову реальність. Слід враховувати, що «...у міфі є дві семіотичні системи, які зміщені одна стосовно іншої»²⁶. Міф нічого не приховує, він деформує, його тактика – не правда і не брехня, а відхилення, викривлення реальності. Хто ж ті міфологи, котрі сумлінно перекодовували інформацію? Чи можна вважати творцями міфу архітекторів, скульпторів радянських пам'ятників, художників, фотографів, авторів тексту, редакторів, коректорів, видавництва, типографії та всіх тих людей і організації, котрі стояли за створенням листівок і путівників? Слід подумати про те, що міфолог – відринутий, знедолений, начебто, займаючись політикою, він виключений з політичного процесу, він не може бути користувачем міфу, особливо, коли в процесі споживання візуальних образів та ідей задіяне все суспільство. Міфологу доводиться відсторонюватися від цих ідей, тримати дистанцію. Тобто міфолог виключений із суспільно-політичних процесів, із історії (хоча сам він може вважати інакше). Тим паче, що сам міфолог з власної волі чи ні – весь час знаходиться в стані потенційного знищувача і міфу, і реальності, яка цим міфом підживлюється²⁷. Радянська влада активно сприяла цілеспрямованому створенню міфів (політичних, культурних, історичних тощо), які знайшли репрезентацію в різноманітних візуальних образах та носіях, зокрема листівках і путівниках. Протягом другої половини ХХ ст. радянська міфологія стала невід'ємною основою колективної пам'яті (різноманітних соціальних, професійних, етнічних чи інших груп, у тому числі міських). Своєю чергою вшанування пам'яті перетворювалося на

---

²⁶ Детальніше див: Барт Р. Мифологии / Ролан Барт. – Москва: Академический проект, 2008. С. 351.

²⁷ Там само.

популізм (наочним доказом цього слугує системна криза ідентичностей, яка трапилася наприкінці 1980-х років, коли, наприклад, образи «Жовтневої революції» та «Великої Вітчизняної війни» перестали відповідати суспільним запитам молодого покоління, що зрештою призвело до відчутної трансформації цих та інших образів і міфів). Цей популізм починає маскуватися і приховувати своє справжнє обличчя, стаючи частиною нових міфів, які ставали новими інструментами пригнічення суспільства заради досягнення нових цілей (наприклад, збагачення влади).

Ще один пам'ятник, присвячений міфу «Жовтневої революції», який знайшов репрезентацію на листівках та в путівниках радянського Харкова, – це «Пам'ятник вічної слави», як він означений у путівнику 1963 року²⁸ або як він зазначений у путівнику 1979 року – «Пам'ятник борцям Жовтневої революції»²⁹. Архітектор – Л. Гурова. Пам'ятник відкритий 6 листопада 1957 року на честь 40-річчя «Великого Жовтня». Він має вигляд жалобної урни у формі кубу з червоного граніту, на якому містився бронзовий стяг та золочений надпис українською мовою «В день 40-річчя Великого Жовтня тим, хто віддав життя за владу Рад». Нижче, на плиті з граніту, зображено дубовий вінок з лавровим листям, як символ слави та безсмертя. В 1958 році «...на честь сорокарічного ювілею комуністичної партії України біля пам'ятника було запалено вогонь Вічної слави»³⁰ (*Додаток В, фото 3, фото 4*).

Слід відзначити, що зображення пам'ятників на листівках та на фото в путівниках виражало прагнення провладної групи донести інформацію про ідентичність радянського міського простору не тільки містянам у їх розмаїтті, але і тим, «іншим», котрі не обов'язково поділяють радянські цінності, але мають бути з ними ознайомлені (в контексті пізнання міста Харкова).

²⁸ Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С 126.

²⁹ Андреева Г. К. Знакомьтесь - Харьков / Г. К. Андреева, В. В. Олейник. – Харьков: Прапор, 1979. С. 14.

³⁰ Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963.

Інформація про пам'ятники в листівках та путівниках містить певні факти з минулого (можливо примножені, можливо міфологізовані), вочевидь, щоб якомога яскравіше та емоційніше вплинути на споживача, нав'язати йому радянську систему цінностей.

Протягом радянського часу кожен з районів Харкова маркувався назвою вулиці на честь радянського діяча та пам'ятником цьому діячу. Простір радянського міста відображав радянську ідеологію, не випадково серед пам'ятників була своя централізована ієрархія. І як приклад радянського централізму – обов'язковий маркер радянського міста – це пам'ятник Леніну. У Харків «Пам'ятник В. І. Леніну» з червоного граніту (скульптори – О. Олійник, М. Вронський, архітектор – О. Сидоренко) було встановлено на площі Держинського 5 листопада 1963 року до чергової річниці «Жовтневої революції». Висота його складала 20,2 м, висота самої скульптури – 18,5 м. Це був один із найвищих пам'ятників «вождю світового пролетаріату» в Україні (декомунізований в 2014 році). Пам'ятник було закладено на 300-річне святкування Харкова у 1956 році. «На постаменті викарбувані тематичні рельєфи, які зображують групу революціонерів, котрі йдуть під червоним прапором у бій за владу рад та групу трудівників країни – будівників нового комуністичного суспільства» (пер. з рос.)³¹. Сакральність монументу підкреслювалася його розмірами, пафосом гігантоманії. Пам'ятник був розміщений на центральній площі, був «обличчям міста», головним місцем поклоніння, храмом радянщини під відкритим небом. Кам'яний образ Леніна стояв в обрамленні державних будівель: адміністративної будівлі харківського обласного комітету КПУ, Харківського державного університету імені О. М. Горького, Військової академії імені Говорова, Держпрому (внутрішні споживачі образу), готелю «Харків» (мешканці готелю як потенційно зовнішні споживачі образу). На різних листівках та фото путівників радянського

³¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1974. С. 233.

Харкова протягом досліджуваного періоду містяться зображення загаданого вище пам'ятника. З якого б вікна, якої би будівлі не поглянути на центральну площу – погляд потрапляє в ореол основного символу радянської влади в місті – «товариша Леніна». Споживачі інформації відразу розуміють, хто є носієм влади в місті та на чому ця влада трималася. Своєю чергою міський простір спирався на значення системи знаків радянської влади, її статусі та впливі, де центральною віссю була перемога більшовиків і міф «Жовтневої революції». В архітектурному ансамблі площі й будівель величезна скульптура (як зазначалося в радянських путівниках «геніального мислителя і теоретика революційного марксизму, творця комуністичної партії й засновника першої в світі соціалістичної держави, вождя й вчителя трудівників всього світу»³²) створювала вертикальний простір в протигагу простору людському, горизонтальному, «дрібному» (*Додаток В, фото 5, фото 6*).

Іншим прикладом був локальний пам'ятник Леніну-студенту – «Пам'ятник Володимиру Ульянову» – встановлений на території Харківського політехнічного інституту 29 жовтня 1967 року. Скульптор – В. Н. Савченко, архітектор – А. П. Павленко. Фігура пам'ятника зроблена з чавуну, п'єдестал – з червоного граніту. Пам'ятник був відкритий з нагоди дня народження комсомолу СРСР. На листівках та фото з путівників було зображено монолітний гранітний п'єдестал – можна зчитати цю символіку, як стабільність сили і влади, міцність, непорушний авторитет. Гранітний п'єдестал – знак увічнення пам'яті. На п'єдесталі – чоловіча фігура. Одяг був важливим атрибутом передачі інформації. У молодого Леніна-Ульянова досить просте вбрання, як знак близькості до народу, строгість в лініях одягу вказує на акуратність та інтелігентність студента, вміння відповідати за себе, а значить і за інших. В руках Ульянов тримав книгу – мить тому він її читав, і вже осяяний якоюсь думкою, новою ідеєю, був готовий до дії. Образи

³² Андреева Г. К. Знакомьтесь - Харьков / Г. К. Андреева, В. В. Олейник. – Харьков: Прапор, 1979. С. 31.

молодого Леніна та студента політехнічного інституту дивним чином поєднувалися в пам'ятнику. Скульптура символізувала цілеспрямованість, бажання втілювати мрії. Погляд Леніна був неначе спрямованим у «світле майбутнє» – серйозність думок, відкрите чоло тощо. Пам'ятник неначе наголошував, щоби стати ідеологічною іконою, потрібно пам'ятати про навчання та розуміти, що герої починають свій шлях з малого, зі звичайного студентського життя. На монументі містився підпис майбутнього «вождя пролетаріату». Пам'ятник було демонтовано в 2105 році. Тривалий час він слугував прикладом конструювання міфології «Жовтневої революції» (*Додаток В, фото 7, фото 8*).

Також на листівках та фото путівників радянського Харкова зустрічаються кілька однотипних пам'ятників, які були точками ідеологічного маркування простору міста. Біля іменних вулиць зазвичай містилися пам'ятник відповідному революційному діячові: «...матеріальне втілення політики пам'яті, вираженої в просторі... Вони (пам'ятники) артикують систему значень, яка легімітизує ту чи іншу модель історичного минулого»³³. Один із таких іменних пам'ятників присвячений І. Ф. Котлову, пов'язаний з вулицею Котлова. Був встановлений 5 листопада 1958 році на честь 41-ї річниці «Жовтневої революції» на площі біля будинку культури залізничників. Бюст з бронзи встановлений на постаменті з червоного граніту. Автори пам'ятника: скульптор Б. П. Корольков, архітектор М. Д. Колл. На самому постаменті є напис українською мовою: «Робітнику-революціонеру Івану Федоровичу Котлову від трудівників Харкова». У радянських путівниках зазначено, що він був учасником «боротьби за владу рад в Україні, один з відомих діячів Харківської більшовицької організації» (пер. з рос.)³⁴; «З 1915 року у вагонних майстернях працював більшовик І. Ф. Котлов, котрий користувався великим авторитетом серед робочих міста...приймав активну

³³ Міхєєва О. К. Соціологія міста / Ред. О. К. Міхєєва. – Донецьк: Ноулідж, 2010. С. 188.

³⁴ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1974.

участь у створенні ради депутатів Південних доріг та загонів Червоної гвардії Залізничного району» (пер. з рос.)³⁵. Пам'ятник є частиною композиції площі та будинку культури залізничників, на фоні яких погруддя Котлову виглядає скромно. Прямокутний, видовжений, з чіткими лініям, кутами п'єдистал символізував стабільність, «тверду як граніт» пам'ять. Можна спостерігати образ робочого в звичайній сорочці та піджаку. Обличчя – класично-натхненне подихом «майбутнього комунізму», з чіткими рисами, сильною напруженою шиєю; волосся відкинуте назад, на обличчі вуса. Революціонер-робітник був своєрідним прикладом для наслідування усіма іншими робітниками. Пам'ятник, присвячений міфу «Жовтневої революції», було встановлений у зручному місці для комемораційних практик, був частиною освітньо-культурної пропаганди (місце перебування біля будинку культури) (Додаток В, фото 11, фото 12).). Декомунізований в 2015 році.

Інший приклад – «Пам'ятник Миколі Рудневу». Скульптор – В. Воловик, архітектор – А. Якименко. Руднев – «...один з активних учасників і організаторів боротьби за радянську владу в Харкові, і в Україні. М. О. Руднев керував військовою організацією Харківського комітету РСДРП(б), багато сил і енергії віддавав на створення і навчання загонів червоної гвардії» (пер. з рос.)³⁶. Прах Руднева було перевезено з Царицева до Харкова та поховано на площі Руднева в 1919 році, а пам'ятник, бронзова скульптура, встановлено в грудні 1959 року на місці з'єднання площі з Московським проспектом (нині – Проспект Героїв Харкова). На п'єдесталі з чорного граніту містився напис українською мовою: «Герою громадянської війни Миколі Рудневу – трудівники Харківщини». Загальна висота пам'ятника – 8 м, самої бронзової постаті – 3,75 м. У путівниках радянського періоду Руднев схарактеризований як «...талановитий організатор, воєначальник червоної армії...мужній воїн-

³⁵ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1977. С. 109.

³⁶ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 296.

комуніст»³⁷. Біля могили Рудневу під час комуністичних свят комсомольці несли караул (показовий приклад радянських комеморативних практик). На фото пам'ятника можна побачити зображення важкого прямокутного п'єдесталу чорного кольору, що асоціювалося з вічним, глибоким, фундаментальним трауром і скорботою, адже Рудневу було всього 25 років, коли він загинув. Цей символ прожитої чверті сторіччя «радянським героєм» було вшановано в 1973 році облаштуванням фонтану з 25-ма струмами на центральній алеї скверу, на площі Руднева (нині – Майдан Героїв Небесної Сотні). На постаменті височіє сама бронзова постать «беззавітного воїна комунізму», архетип образу Руднева нагадує архетип образу молодого Леніна-Ульянова. Якщо порівняти дві зображені скульптури – побачимо один і той же ракурс в повороті, один і той же «натхненний» вираз обличчя, руху скульптурам додає ілюзія миттєвого бажання героя зійти з п'єдесталу з вектором «вверх» – до мети, до заповітного бажання. Накинута на плечі студентська шинель у Леніна та накинутий військовий плащ на одне плече у Руднева – додають динаміки у сюжет скульптурної композиції. Вони – приклад для наслідування «молодим комсомольцям», «будівникам комуністичного суспільства». Пам'ятники є ключовими знаками, символами у формуванні архетипу особистостей містян і гостей міста, формуванні образу самого Харкова – «молодіжного», «комсомольського», «героїчного», «студентського». Пам'ятник був частиною міфу «Жовтневої революції» (Додаток В, фото 9, фото 10). Знесений в 2015 році.

З вулицею Свердлова (нині – вулиця Полтавський Шлях) в Харкові пов'язаний «Пам'ятник Я. М. Свердлову». Встановлений у центрі овального скверу на цій вулиці 4 листопада 1958 року. Автори: скульптор Я. Рик, архітектор А. Павлов. Пам'ятник виконаний з бронзи на монолітному п'єдесталі з червоного граніту. На граніті був напис українською мовою: «Яків

³⁷ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1977. С. 239.

Михайлович Свердлов». Присутність пам'ятника в пантеоні радянських пам'ятників міста пов'язана з перебуванням Свердлова у Харкову в 1919 році. Пам'ятник слугував своєрідним «вітанням» трудівникам української республіки від ЦК РКП(б). У путівниках Свердлов схарактеризований як «професійний революціонер, непересічний діяч комуністичної партії і радянської держави, вірний учень та соратник Леніна» (пер. з рос.)³⁸. Пам'ятник розташовувався на одній з центральних вулиць міста, тобто в місці мобільному та комунікативному, де чимало людей контактують щодня з візуальним образом. Пам'ятник також слугував завданню монументальної радянської пропаганди. Він був знаковим відображенням тексту радянського міста – Харків як локальна частина комуністичного світу з центром у Москві. Революційний образ героя у скульптурі – «натхненний», волосся закинута назад, відкриває чоло «радянського мислителя», який поклав життя за «ідеї комунізму». Акуратні вуса та борідка слугували символом інтелігентності та мудрості. Вочевидь, саме так глядач повинен був прочитати закодовану інформацію. Пронизливий погляд героя у далечинь... Десь там – комуністичне майбутнє і немовби весь географічний світ земної поверхні стане частиною світу ідейного, радянського, як єдино правильного. Серйозність обличчя – це теж знак важливості цієї особи в пантеоні комуністичних героїв. Він – «авторитет». Такий візуальний образ вважався моделлю для наслідування у поведінці. Це запланований владою результат сформованої радянської особистості – приклад для наслідування іншими. Показово, що фото скульптури зроблені з позиції «низького кута» зйомки, вочевидь, щоби звеличити образ на зображенні, а приймача інформації зробити «меншим», «підкореним» (*Додаток В, фото 13, фото 14*). Пам'ятник знесений у 2015 році.

---

³⁸ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 298.

До міфу «Жовтневої революції» також належить «Пам'ятник М. О. Скрипнику» (автор – М. Ф. Овсянкін). Встановлений на розі вулиць Скрипника та Пушкінської у 1969 році. Бюст виконано з бронзи, що вказує на надійність та важливість образу. П'єдестал виконано з рожевого граніту (використання граніту, як основного матеріалу, теж можна асоціювати з величчю, міцністю, стійкістю; тим паче, що рожевий чи червоний граніт – це не дешеві матеріали). Тобто втілення образу саме в бронзі і рожевому граніті підкреслюють статусність, важливість пам'ятника. У путівнику Скрипник схарактеризований як «...радянський і партійний державний діяч, полум'яний і послідовний борець за втілення в життя ідей соціалістичного будівництва» (пер. з рос.)³⁹. Скрипник був членом ЦК ВКП(б) з 1927 по 1933 роки, підтримував політику українізації. Покінчив життя самогубством. На постаменті є надпис українською мовою: «Микола Олексійович Скрипник 1878-1932. Також можна побачити зображення факелу з лавровим вінком. Факел – «символ більшовицького горіння», лавровий вінок – досягнутих успіхів, визнання, винятковості та мудрості. Обличчя скульптури виконано в техніці «комуністичного натхнення» – відкрите чоло, серйозний погляд вдалечінь. Обличчя обрамлене вусами та інтелігентною борідкою, що означає певний статус персонажа, його унікальність, чоловічу силу, стиль радянської епохи «застою» (*Додаток В, фото 15, фото16*).

Схожий приклад – «Пам'ятник О. С. Макаренку». Встановлений напроти головного входу в Парк культури і відпочинку ім. Горького в 1968 році. Автори: архітектор Е. Ю. Черкасов, скульптор М. Ф. Овсянкін, інженер І. С. Фрейдман. Пам'ятник «непересічному радянському педагогу і письменнику» Макаренко виконано із сірого граніту. «Вибір місця не випадковий. Неподалік від парку, в Померках, знаходилася дитяча трудова комуна імені Ф. Е. Держинського...з 1927 по 1935 роки комуною завідував

³⁹ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 298.

О. С. Макаренко. На граніті п'єдесталу містився напис: «Створений за ініціативою трудівників заводу ім. Ф. Е. Дзержинського» (пер. з рос.)⁴⁰. У радянському путівнику про Макаренко відзначалося наступне: «Весь талант, всі сили він віддав благородній справі виховання всебічно розвинутих і відданих комуністичній партії борців за комунізм» (пер. з рос.)⁴¹. На фото в путівнику чи на листівці ми бачимо бюст на прямокутному камені, розташований посеред клумби. Видніються сліди коммемораційних практик (присутність вінка), або бачимо захоплену об'єктивом фотоапарата коммемораційну практику в дії – поклоніння пам'ятнику Макаренка дітьми-піонерами. На постаменті є барельєфи трьох дітей – вихованців педагога. Вони увічнені в пам'ятнику разом зі своїм учителем. Обличчя основної скульптури нахилене трохи вниз – неначе уважно спостерігає, що ж відбувається біля нього, наче зможе миттєво зреагувати чи словом чи ділом при необхідності, адже внизу – діти. Немовби він знає всі їх потреби і знає відповіді на більшість їхніх питань. Його місія непроста – виховання майбутніх комуністів, які побудують новий комуністичний світ – оте саме «світле майбутнє». Макаренко став частиною своїх учнів, а учні стали частиною його самого – і в цьому вічність, в цьому непорушність, як в граніті. Пам'ятник-знак символічний, фізично втілений у камені, соціально втілений в коммемораційних практиках. Вочевидь, на думку радянських пропагандистів, отакою повинна була бути радянська людина – беззавітно служити майбутньому. Харків же – місто освічених, мудрих та добрих людей, і чужих дітей тут не буває – всі діти «партії», «комуни» (Додаток В, фото 17, фото18). 2011 року пам'ятник прибрали з публічного простору, перенесли на територію заводу «ФЕД».

⁴⁰ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1977. С. 134.

⁴¹ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 294.

Розглянемо ще один пам'ятник, що репрезентує міфологію «Жовтневої революції» – це «Пам'ятник Г. К. Ордженікідзе». Пам'ятник встановлений в 1956 році на площі перед адміністративною будівлею ХТЗ як бронзова фігура на постаментів із сірого граніту. Автор: скульптор С. Тоїдзе. Ордженікідзе був направлений з «центру» до України, як тимчасовий надзвичайний комісар. Прибув «для надання діючої допомоги радянському уряду республіки для закріплення завоювань соціалістичної революції...очолював наркомат важкої промисловості СРСР. Ордженікідзе приділяв велику увагу промисловому будівництву, особливо в Харкові. Був одним із ініціаторів будівництва ХТЗ, який носить його ім'я» (пер. з рос.)⁴². Досить високий, важкий гранітний постамент прямокутної форми в обрамленні клумби, вписується в архітектурний ансамбль адміністративних будівель ХТЗ. Постаць людини на п'єдесталі – в застиглому русі, тіло наповнене зверхністю, владним покликом. Вочевидь, пам'ятник мав репрезентувати ідею «покровительства старшого брата над меншим». Пам'ятник як частина візуального семіотичного тексту транслює глядачу таку інформацію ХТЗ – «один з гігантів сільськогосподарського машинобудування» – функціонує саме завдяки таким особистостям, діячам комуністичної партії і СРСР як Ордженікідзе, він є частиною пантеону «героїв» партійної номенклатури (де бог радянської моделі – це Ленін та комуністична партія із центром в Москві, а герой знизився на периферію до звичайних людей союзної республіки, щоб навчити їх, керувати ними, дати їм надію на можливість наближення до чогось вищого) (Додаток В, фото 19, фото 20).

Продовжуючи вивчати міський простір Харкова як семіотичний текст (місто як текст, система знаків, що формується у процесі маркування міського простору з метою його символічного означення та привласнення)⁴³, потрібно

⁴² Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 295.

⁴³ Міхеєва О. К. Соціологія міста / Ред. О. К. Міхеєва. – Донецьк: Ноулідж, 2010. С. 198.

розглянути пам'ятники, які створюють фізичний простір міфу «Великої Вітчизняної війни». В онові цієї міфології знаходилася пропаганда та тиражування перемоги СРСР над фашистською/нацистською Німеччиною, окремий дискурс, лише частково пов'язаний з Другою світовою війною, де приймали участь більш як 60 країн. Перемога над фашизмом/нацизмом – це перемога коаліції народів, тим паче, що СРСР був багатонаціональним. У міфі ж розглядається локальний аспект війни, де перемога належить, з точки зору ідеології, тільки СРСР та «радянській людині». Пам'ять про загиблих у Другій світовій війні тут використовувалася як частина політичної пропаганди. Наприклад, на листівках та фото путівників переважають монументальні однотипні, тріумфальні пам'ятники, які є втіленням кам'яних чи залізобетонних свідків героїчного минулого міста. Глядача-інтерпретатора зображення на фото відсилають до стереотипних радянських візуальних образів зазначеного міфу: є герої, є зlodії-вороги, ми перемогли, значить всі наші ідеї є вірними, бо вони радянські й величні. Так відбувається формування візуальних емпатій та політичної сакралізації радянських монументальних образів. Показовим прикладом слугують листівки і фото в путівниках із зображенням Меморіального комплексу Слави в Лісопарку. Складені руки, скорботний вираз обличчя жіночої скульптури (символізує Матір-Батьківщину) викликає співчуття і переживання, адже вона – Мати, яка втратила дітей на війні(що може бути страшнішим?). Проте вона не викликає жалю (у розумінні нікчемної жалості). Бо залишилася сильною і незламною – струнка сильна постать з розправленими плечима, сильними робочими руками, здатною виховати інших живих дітей. Напис на гранітних стелах російською мовою: «Бессмертны подвиги ваши и Слава ваша бессмертна». Так, безсумнівно, то були страшні часи і численні жертви війни, але радянська система використала їх, створивши міф, деформуючи пам'ять про війну, викривляючи її на свою користь.

Отже, звернемо увагу на репрезентацію на листівках та в путівниках «Меморіалу вічної Слави». Автор меморіалу: скульптори В. Агібалов, Я. Рик, С. Світлорусов, М. Овсянкін; архітектори І. Алфьоров, О. Максименко, Є. Черкасов. Меморіальний комплекс було відкрито 28 жовтня 1977 року в Лісопарку. Він присвячений воїнам радянської армії та партизанам, котрі загинули під час Другої світової війни і поховані в братській могилі (обкладена гранітними плитами). Поряд з могилою – скульптура Матері-Батьківщини висотою 13 м, гармонійно вписується у вертикальні природні лінії дерев; у підніжжя – «вічний вогонь». Поруч розташовані барельєфи із зображенням радянських воїнів. «Статуя з двох боків сприймається як домінанта і своїм скорботним поглядом задає сумний емоційний стан відвідувачам меморіалу. Статуя-колонна складається з 6 гранітних блоків висотою по 2 м, але всі вони так добре приточені, що глядач сприймає тільки цілісність силуету. Уся постать Матері з непокритою головою та великою пухнастою хустиною на плечах, сприймається як символ страждання усіх матерів та вдів. У жесті рук, що зчеплені на поясі, відчувається людське горе та сум по втраченим синам. Скульптор створив образ Матері-Батьківщини в реалістичному напрямку. До типових рис жінки воєнних часів можна віднести гладку зачіску з невеличким вузлом на потилиці, теплу велику хустку, що прикриває майже увесь торс. Художник передає одяг деякими окремими рисами-натяками. З великої відстані глядач бачить тільки статуру. В той же час кісті долоней і пальців вказують на тяжіння майстра до засобів неоконструктивізму. Зборки сукні також висічені умовними ритмами для того, щоб розбити одноманітність великої поверхні. Реалізму тут замало»⁴⁴. У контексті міфу меморіал слугує засобом реалізації ритуальних радянських практик: покладання квітів до цих пам'ятників стало обов'язковою складовою символічних практик увічнення жертв «Великої Вітчизняної війни». На листівках можна побачити реалізацію

⁴⁴ Путятин В. Д. Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини. Збірка науково-популярних статей / В. Д. Путятин. – Харків: Курсор, 2011. С. 94.

цієї комемораційної практики – покладання квітів під час сімейного свята – весілля. Начебто обіцяне прекрасне майбутнє вже настало – молодята, які народилися вже після війни, створюють нову сім'ю і, вочевидь, планують народити нових радянських громадян. Також на листівках можна спостерігати, як піонери покладають квіти до підніжжя монумента, шикуються, несуть почесну варту, як покладають квіти до «вічного вогню» дошкільнята (див. Додаток В. фото 21, фото 22, фото 23, фото 24).

Інший приклад – «Пам'ятник воїнам-визволителям», – присвячений воїнам радянської армії, які воювали за звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників. Встановлено монументальний пам'ятник у 1981 році на розі проспекта Леніна (нині – проспект Науки) та вулиці 23-го Серпня. Автори: скульптори Я. Рик та І. Ястребов; архітектори Е. Черкасов, А. Максименко, Є. Святченко. Скульптура включає наступні складники: «... фігура солдата з високо піднятим в руці автоматом. На двох пілонах – дати початку та закінчення Великої Вітчизняної війни» (пер. з рос.)⁴⁵. Народна назва скульптури – «солдат» або «Павлуша». Пам'ятник виконаний в стилі радянського гігантизму, його висота складає 12 м, висота всього монумента – 16,4 м, вписується в архітектуру висотного району. Скульптурна композиція складається з п'єдесталу-площадки, монументу, двох стел у формі знамен, двох 57-міліметрових протитанкових гармат, інформаційного кубу з назвами військових частин, котрим присвоєно звання «Харківських». Скульптура воїна у вертикальній домінанті виглядає досить загрозово, але символізує героїчність міста, мужність і впевненість перемоги над ворогом. «Свій автомат солдат підняв у небо. Подібний жест воїна-переможця є типовим для часів Великої Вітчизняної війни. Після закінчення бою солдати піднімали зброю та стріляли на радість у небо, сповіщаючи усіх атакуючих про перемогу... Якщо подивитися на колос у профіль, то гостро відчувається тиск переможного

⁴⁵ Лебфрейд А. Ю. Харьков Архитектура. Памятники. Новостройки. Путеводитель. / А. Ю. Лебфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Харьков: Прапор, 1987.

кроку. Рух (динаміка руху) воїна відчувається не тільки у ритмі кроку, але і в силуеті плащ-палатки, котра розкинута майорить неначе стяг, підсилюючи враження урочистості» (пер. з рос.)⁴⁶.

Пам'ятник «Монументальна стела “Зірка”» розташований на вулиці Харківських дивізій. Автори: скульптор С. Я. Якубович і архітектор В. Ф. Васильєв. Стела встановлена на вшанування воїнів радянської армії, котрі визволили Харків від німецьких загарбників 23 серпня 1943 року. Семиметрова асиметрична стела виконана з бетону у «суворому стилі». Вона встановлена на розі вулиці Харківських дивізій і Московського проспекту (нині – Проспект Героїв Харкова). Пам'ятник встановлено в 1973 році. «На західному боці стели зображений вершник доби громадянської війни із шаблею. З боку сходу відтворено інший військовий образ – радянський автоматник Великої Вітчизняної війни. Обидва воїни ведуть бій. Їх емоційний стан відтворено на контрасті. Вершник зображений в стані емоційного збудження, він атакує супротивника, а радянський автоматник відтворений раціонально виваженим. Малюнок воїнів даний не на всю висоту постаті, а фрагментарно, лише поясними геометрично вишуканими профілями... У ХХІ ст. пам'ятна стела сприймається як схематичний твір радянської доби»⁴⁷. Символ зірки (пентаграми) використовувався в СРСР як знак революційного жовтневого перевороту, де головна ідея символу – людина замість Бога, «все в ім'я людини», а земний людський рай – це комунізм⁴⁸. За версією радянської пропаганди, ті, хто загинули – навіки є частиною комуністичної історії, комуністичного раю (*див. Додаток В, фото 27, фото 28*).

⁴⁶ Путятин В. Д. Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини. Збірка науково-популярних статей / В. Д. Путятин. – Харків: Курсор, 2011. С. 187.

⁴⁷ Там само. С.140.

⁴⁸ Середюк О. Про символіку більшовиків [Електронний ресурс] / Олександр Середюк // Волинь POST. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.volynpost.com/blogs/1236-pro-symvoliku-bilshovykiv>.

Таким чином, міфологія війни була закріплена в фізичному та культурно-символічному просторі радянського міста та знайшла відповідну репрезентацію на видових листівках та в путівниках по Харкову. Міф «Великої Вітчизняної війни» – це героїчний візуальний текст, який підтверджує і розширює функції міфу, враховуючи ритуалізацію комеморативних практик. Україна й українці в контексті міфу, поширеному протягом радянського часу, розглядаються в контексті всього СРСР та «радянської спільності». Міф деформує реальність, викривлює її, а мета містифікації – спотворення історичної пам'яті. Адже конструювання образу ворога – це інструмент зняття моральних бар'єрів для мобілізації радянського суспільства, пошуку уявних ворогів тощо. Показово, що в межах міфу спостерігається включення образів солдата-чоловіка та жінки-матері (з досить реалістичними жіночими рисами) в пантеон радянських героїв. Водночас, ці ж образи практично відсутні поза контекстом міфу про війну. Це підтверджує й аналіз листівок та фото путівників.

Ще одна група пам'ятників, розтиражована на видових листівках та фото путівників, присвячених Харкову, – це зображення діячів культури, митці, письменників, поетів тощо. Вже наголошувалося на тому, що місто є частиною культурного семіотичного тексту, що є фактом комунікації. Пам'ятники культурним діячам – це центри культурного іконічного простору міста. Між замовником (влада), знаком-символом (такими можуть бути одночасно фото в путівниках, листівках та об'єкти зображень, тобто пам'ятники) та реципієнтом-споживачем відбувається справжній іконічний ритуал: «Іконічний ритуал уособлює в собі винятковий досвід, особливе зіткнення з образом, в якому формується емоційна прив'язаність до нього і впевненість в його «іконічній значущості» (iconic significance)... Іконічні образи слугують своєрідними точками референції, індивід приписує їм особливу значущість як образам, які репрезентують щось значиме для соціального життя. Індустрія іконічного взагалі використовує здатність образів перетворювати фізичну

матеріальність в іконічну, спокушати, набувати того змісту і значення, якого не було у фізичного носія»⁴⁹.

Розглянемо приклади листівок та фото з путівників із зображенням «Пам'ятника В. Н. Каразіну». Автори пам'ятника: скульптор І. І. Андріолетті, архітектор О. М. Бекетов. Пам'ятник присвячений українському вченому, засновнику Харківського університету. З 1958 року пам'ятник розташований біля головного корпусу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Хоча створений він був у 1905 році до 100-річчя відкриття Харківського університету на кошти громадськості Харкова, спершу, в 1907 році, пам'ятник відкрили в університетському саду, потім – на вулиці Університетській навпроти історичної будівлі університету. На п'єдесталі міститься напис: «1805-1905. Василій Назаровичь Каразинь, положивший основание Харьковскому университету». «На фоні зелені дерев і світлих керамічних плит, якими облицьовано новий корпус Харківського університету, добре відтіняється стара бронза пам'ятника Василю Назаровичу Каразіну. Харків'яни шанують пам'ять засновника університету»⁵⁰ (*Див. Додаток В, фото 31, фото 32*). Об'єктивний образ міста (агентний) можемо трактувати, як місто розумних, освічених людей, місто вчених, місто студентів. Структуруючий образ міста, згідно семіотичного аналізу зображення пам'ятника Каразіну, – це впровадження певних освітніх практик; норм перебування в місті освічених людей; уявлення про освіту і освіченість, науку в місті. Символічний код в фотозображенні цього пам'ятника має також викликати у зчитувача інформації естетичні почуття, почуття міської ідентичності (немовби я – освічений харків'янин і пишаюся цим). Іконічні ритуали відбуваються біля пам'ятника під час святкування вступу до університету або закінчення навчання, святкування днів народження

⁴⁹ Міхно Н. К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору. Монографія. С. 267.

⁵⁰ Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С.135.

університету та його засновника. Власне фотозйомка або кінозйомка пам'ятника та тиражування його образу – це теж іконічний ритуал.

Наступний приклад – «Пам'ятник М. В. Гоголю». Скульптор – Б. В. Едуардс. «Пам'ятник великому російському письменнику, основоположнику критичного реалізму в російській літературі» (пер. з рос.)⁵¹. Пам'ятник становлено в 1909 р. до 100-річчя з народження письменника на кошти, зібрані громадськістю міста. Виконаний з бронзи на постаменті з сірого граніту, на граніті є накладний бронзовий орнамент. На п'єдесталі, на металевій дощечці викарбувано автограф Гоголя. Місце розташування – навпроти театру імені Т. Г. Шевченка на майдані Поезії: «...стоїть скромний пам'ятник великому російському письменникові М. В. Гоголю»⁵². У СРСР культура була інструментом політики, культура нав'язувалася і не була вільною від ідеології та пропаганди. Пам'ятник Гоголю радянська влада використовувала, виставляючи особистість письменника, його талант частиною російсько-радянського міфу, завуальованого звичайно, адже такий собі міф спочатку ґрунтувався на фундаменті так званого «малоросійського проекту», поширюваному русоцентричною суспільною думкою ще наприкінці XVII-XVIII ст. (яка відстоювала принцип: територія України як споконвіку невід'ємна частина Росії)⁵³. Тобто привласнювалася історія, культура, славна спадщина українського етносу імперією (у даному випадку радянською). Звідси міфи про спільне походження, традиції, перевагу російської культури, мови тощо над українською: «...коли Гоголь формувався як людина перед початком літературної кар'єри, українську мову не можна було використовувати для написання “серйозної” літератури. А стилем російської літератури у той час було часте вживання слів і висловів

⁵¹ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 288.

⁵² Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С. 131.

⁵³ Наумов С. О. «Малоросійський проект» XIX ст. vs «український проект» // Известия на Института за исторически изследвания. София, 2017. Т. 34. С. 113-134.

церковнослов'янського походження... Водночас українська еліта відмовлялася від власної української культури й мови, а натомість брала російську, щоб показати свою вищість над простими людьми в Україні. В результаті, коли у Санкт-Петербургу почався процес культурної переорієнтації, російська еліта розглядала українські суспільні вершки як “більш російські, ніж самі росіяни”»⁵⁴. Означення пам'ятника Гоголю, яке можна побачити на листівках та в путівниках радянського часу, є наступними: всі непересічні таланти повинні бути поглинуті імперським, тоді радянським центром, звичайно ж добровільно, радісно, жертвуючи національною ідентичністю та культурою (*Додаток В, фото 35, фото 36*).

Наступна культурна монументальна локація – це «Пам'ятник поету О. С. Пушкіну». Скульптор Б. Едуардс. Відкритий 26 травня 1904 року на кошти шанувальників поета. Пам'ятник розташований в сквері Поезії на розі Сумської та Пушкінської вулиць. Виконаний у вигляді бронзового бюсту з лавровою гірляндою та постаменту із сірого граніту. На постаменті є напис російською мовою: «А.С. Пушкину г. Харьков». Пам'ятник належить до імперського колоніального міфу. Займав одну із центральних локацій міського простору. Демонтований 9 листопада 2022 року (*Додаток В, фото 37, фото 38*).

Показово, що на листівках та в путівниках радянського часу, присвячених Харкову, майже ніяк не відображено аспект національної української ідентичності. Маємо лише кілька виключень, пов'язаних з постатями видатних митців, художників, письменників, поетів тощо.

Наприклад, у сквері, на розі Пушкінської і Чернишевської вулиць, розташований «Пам'ятник М. М. Коцюбинському». Скульптор М. Рябінін, архітектор А. Алло. Перший пам'ятник, присвячений письменнику, було поставлено в Саду імені Т. Г. Шевченка в 1929 році, потім його перенесли на

⁵⁴ Микола Гоголь як провідник української культури у світ [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. Точка зору. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1566234.html>.

вулицю Чернишевського. Під час Другої світової війни пам'ятник було знищено. В 1957 році, до 40-річчя «Великого Жовтня» відкрито новий пам'ятник М. М. Коцюбинському. Виконаний як бронзове погруддя на круглому гранітному п'єдесталі (*Додаток В, фото 33, фото 34*). У путівнику зазначено, що «Михайло Михайлович Коцюбинський – великий український письменник, громадський діяч, революційний демократ, що впливав на розвиток української радянської літератури. Його творчість високо цінував О. М. Горький. Твори письменника перекладені на мови народів нашої країни і багато інших мов» (пер. з рос.)⁵⁵. Пам'ятник Коцюбинському є гібридом радянської ідеології та локальної історичної пам'яті – радянська влада використовувала творчість письменника та його образ в контексті боротьби за революційні цінності, образ письменника як борця за соціальну рівність і справедливість. Попри це творчість Коцюбинського була та залишається безумовною цінністю для Харкова як частини українського культурного простору.

Інший, вочевидь, ще більш відомий приклад, – «Пам'ятник Т. Г. Шевченку». Скульптор М. Манізер, архітектор Й. Лангбард. У путівнику по місту можна зустріти таку характеристику: «... височіє пам'ятник великому українському поету революційному демократу... скульптура поета, зображеного в скорботі і гніві, що провіщає прийдешню кару гнобителям народу»⁵⁶. Серед 16 фігур, котрі стоять по колу постаменту Т. Г. Шевченку, є «...фігури селян, які наповнені рішучістю вести боротьбу з експлуататорами. Скульптури робочого матроса і солдата символізують перемогу соціалістичної революції. Постамент шахтаря... селянина... і молодої жінки з книгою в руці символізують радянську Україну, славлять вільну працю і молодість країни»

⁵⁵ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 293.

⁵⁶ Дьяченко М. Т., Уманський М. В., Олійник В. В. Харків. Путівник. Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С. 132.

(пер. с рос.)⁵⁷. В іншому путівнику зазначено: «Скульптури червоногвардійця, матроса та солдата символізують перемогу соціалістичної революції. Завершується композиція фігурами шахтаря з високо піднятим прапором, селянина із колоссями золотої пшениці та жінки з книгою в руках. Це постаті, які втілюють вільну Радянську Україну, перемогу трудового народу» (пер. з рос.)⁵⁸. Пам'ятник відкрито 24 березня 1935 р. Виконаний з бронзи на темно-сірому гранітному пілоні. Висота монумента – близько 16 м. Пам'ятка монументального мистецтва національного значення. Взірець радянського монументалізму і соцреалізму (*Додаток В, фото 29, фото 30*). Пам'ятник Шевченку також є гібридом радянської ідеології та локальної історичної пам'яті. Втім, образ Кобзаря сприймається насамперед в якості національного символу, значення якого виходить далеко за межі простору, означеного важкою брилою граніту і бронзи.

Вивчаючи пам'ятники Харкова радянської доби, їх відображення на листівках та в путівниках в якості культурних цінностей радянського суспільства, його колективної пам'яті, можна зауважити, що на листівках (на відміну від путівників) часто повторюються одні й ті ж самі монументальні місця пам'яті. У більшості випадків ці монументальні символи є (чи то були, бо наразі багато з них декомунізовано) матеріальними доказами того, як одні соціальні групи створювали пусті форми, оповиті ідеологічною марою, і віддавали їх на споживання іншим соціальним групам, а ті своєю чергою ревно, з певною несамовитістю, ці пусті форми споживали. Як відзначив американський філософ та історик Патрік Хаттон: «Пафос комеморації був, таким чином, з'єднаний в якійсь мірі з потребою підтвердити зв'язок зі спливаючим світом» (пер. з рос.)⁵⁹.

⁵⁷ Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1978. С. 299.

⁵⁸ Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1976. С. 268.

⁵⁹ Хаттон П. История как искусство памяти. Санкт-Петербург: Владимир-Даль, 2004. С. 35.

Враховуючи те, що пам'ятник – це образ, один із багатьох засобів історичної комунікації, завдяки якому минуле запам'ятовується, вивчати слід не лише історії їх спорудження та художньо-естетичну складову, але також практики їх споживання. «Сьогодні історики... віддають перевагу не увічнюванню політичних традицій, а скоріше, опису способів репрезентації»⁶⁰ подій. Інакше кажучи, слід звертати увагу не тільки на події, які відбулися, але і на значення цих подій в житті суспільства.

Пам'ятники є маркерами міського простору. Опрацювавши візуальні джерела на основі побудованої бази даних, можна виокремити три основні просторові виміри: простір міфу «Жовтневої революції», простір міфу «Великої Вітчизняної війни», простір культурно-освітніх діячів. Загалом, з 373 опрацьованих листівок – 100 листівок містять зображення пам'ятників та пам'ятних знаків. Присвячені міфу «Жовтневої революції» 74 од., «Великій Вітчизняній війні» 14 од. та діячам культури 22 од. (Додаток В, рис. 1, таб. 1, рис. 2, таб. 2). З 345 опрацьованих фото з путівників – 52 фотографії мають зображення пам'ятників, із них – присвячених міфу «Жовтневої революції» – 26, присвячених міфу «Великій Вітчизняній війні» – 9, пам'ятники культурним діячам – 17 (Додаток В, рис.3, таб.3). Серед загальної кількості оброблених листівок та фото з путівників переважають ті, на яких зображено пам'ятники, присвячені міфу «Жовтневої революції» (Додаток В, рис.1, таб.1, рис. 3, таб. 3). Найбільше тиражувалося таких фото у путівниках 1960-х років. (Додаток В, рис. 4, таб. 4, рис. 5, таб. 5, рис.6, таб. 6).

Пам'ятники присвячені в основному чоловікам. Зображення жінки серед монументального чоловічого ареалу в контексті міфу «Жовтневої революції» зустрічається один раз – на монументі в честь проголошення радянської влади в Україні. Та і то вигляд цієї скульптури нічого не говорить глядачеві саме про жіночість – її вигляд важкий, сильний, широкий; рішуча фігура готова добою,

---

⁶⁰ Там само. С. 73.

сповнена маскулинності, радянська героїня в камені – наче пародія на радянського героя-чоловіка. Серед зображень пам'ятників, присвячених міфу «Великої Вітчизняної війни» міститься образ жінки-матері. Образ загальний, неперсоніфікований. З'являються більш жіночі риси в скульптурі, але і вони досить важкі, без чітко виражених ліній. У пантеоні культурних діячів, закарбованих у пам'ятниках, жіночі образи не трапляються.

Загалом, Харків постає на видових радянських листівках та фото в путівниках як місто «робітничої слави», з освіченими в рамках «марксизму-ленінізму», кваліфікованими «героями» з радянським світоглядом, жителями простору міфу «Жовтневої революції», де дуже важлива «більшовицька візія комунізму з опорою на непохитного революціонера, який має розвинену класову свідомість, працелюбність, віру в “світле майбутнє”»⁶¹. Крім того, Харків постає, як місто героїв і радянських патріотів, борців «...за честь і незалежність своєї Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу 1941–1945 рр.» (пер. з рос.)⁶². А також як культурний центр, де шанувалась творчість, література, поезія, де дбали про виховання молодого покоління. Причетність людини до місця її проживання, причетність до соціальних практик, пов'язаних з точками міського простору (в даному контексті маються на увазі пам'ятники), сприяє конструюванню міської ідентичності. Об'єднавчі характеристики спільнот, котрі формувалися радянською владою в просторі Харкова, – це героїзм, жертвність заради комуністичного «світлого майбутнього». Монументальна радянська пропаганда характеризувалася значною перевагою чоловічого пантеону пам'ятників, що знайшло відповідне вираження в листівках та путівниках. Образ жінки в основному зображувався в контексті активної боротьби за радянське майбутнє, така жінка мала мужні, чоловічі характеристики, або ж

⁶¹ Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. С. 47.

⁶² Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1978. С. 285.

виступала в образі матері синів і дочок, котрих віддає у гирла боротьби. На листівках та в путівниках радянського часу, присвячених Харкову, майже ніяк не відображено аспект національної української ідентичності. Поодинокі виключення, пов'язані з постатями видатних митців, художників, письменників, поетів тощо (наприклад, пам'ятники Коцюбинському, Шевченку). Крім того, деякі підписи на п'єдесталах кількох пам'ятників «радянським героям» було написано українською мовою. Почуття патріотизму та соціальної солідарності були пов'язані з радянською імперською ідеологією, котра всмоктувала, стирала, знищувала будь-які значимі прояви української культури. Мета друку листівок, фото в путівниках і сама побудова монументальних пам'ятників – формування державного радянського світогляду. У путівниках (текстах і фото) та візуальних образах на листівках пропонувалася цілісна, монолітна, єдино можлива картина історичної пам'яті, схвалена «зверху». Зображення пам'ятників на видових листівках радянської тематики, з ушлявленням пантеону радянських героїв в контексті ритуальних практик (покладання до пам'ятників квітів, вінків, почесна варта піонерів тощо), є констатуванням того, що: «зусилля влади щодо уніфікації суспільства спрямовувалися... на заглушення історичної пам'яті українського народу... це створювало відповідну морально-психологічну атмосферу, що в кінцевому підсумку сприяло реалізації стратегічних політичних завдань, визначених партією та державою. Радянська національна політика, орієнтована на творення єдиного радянського народу, а в перспективі – на повне злиття націй, стимулювала нівеляційні явища у неросійському середовищі»⁶³.

---

⁶³ Цит. за: Шаповал Ю. (ред.). Культура історичної пам'яті: Європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013, с. 584.

РОЗДІЛ ІІІ. ПРИРОДНИЙ ЛАНДШАФТ ТА ЗЕЛЕНІ ЗОНИ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ І ФОТО ПУТІВНИКІВ

Протягом 1950-1980-х років Харків був значним індустриальним центром: у місті діяли великі промислові підприємства, наприклад, ХТЗ, ХЕМЗ, Турбоатом, Електроважмаш та ін. Станом на 1979 рік: «В місті близько трьохсот промислових підприємств. Тут створюються трактори і літаки, гігантські турбіни та генератори, кондиціонери й веломашини, станки і самі точні прибори...» (пер. з рос.)⁶⁴. Завдяки промисловому зростанню спостерігалось збільшення чисельності населення й підвищення соціальних показників, пришвидшувалась урбанізація. В 1962 році Харків став містом-мільйонником. «За приблизними підрахунками сучасне велике місто з населенням 1 млн чоловік використовує кожен день 31,5 тис. кисню, 625 тис. т води, 9.5 тис. т. пального, 2 тис.т продуктів їжі. В той же час в результаті життєдіяльності міста в довкілля кожен день викидаються 28.5 тис. т вуглецю, 500 тис. т стокових вод, 450 т окису вуглецю, 150 т пилу, десятки тисяч тон твердих відходів, сотні тон різних хімічних сполук. Ріст міста супроводжується зменшенням чистого повітря, води, зеленого простору, тиші» (пер. з рос.)⁶⁵. У результаті постали серйозні екологічні проблеми, вирішити які були покликані різноманітні зелені зони міста. Харків – велике місто, де забудови призводили до знищення природних ландшафтів, порушення екосистеми.

На фотолистівках зрідка зустрічалися зображення виробничого процесу, зображення самих підприємств, але на їхню присутність вказувала непряма візуальна інформація – зображення палаців та будинків культур різних промислових підприємств. У путівниках зустрічаємо значно більшу кількість

---

⁶⁴ Андреева Г. К. Знакомтесь, Харьков. Путеводитель / Г. К. Андреева, В. В. Олейник. – Харьков: Прапор, 1979. С. 1.

⁶⁵ Горохов В. А. Городское зелёное строительство / В. А. Горохов. – Москва: Стройиздат, 1991. С. 10.

зображень самих підприємств, виробничих процесів, учбових класів підприємств і зображень будинків культури. З 345 оброблених фото 17 містять зображення підприємств та виробничих процесів, результатів виробництва; ще 9 од. містять зображення будинків культур від підприємств. (Додаток Д, рис.9, табл.9). Велика кількість різноманітних заводів і фабрик спричинила погіршення екологічного стану житлових міських територій та санітарно-гігієнічного стану місць існування людини. Тому було важливо правильно і розумно використовувати та зберігати природні зелені масиви, доповнюючи їх зеленими насадженнями, котрі сприяли очищенню повітря від промислових викидів, відходів автомобільного транспорту, хвороботворних бактерій. Райони і мікрорайони міста повинні були мати достатнє озеленення, достатню кількість висаджених дерев біля автодоріг для нормалізації шумового фону міста, спричиненого розвитком автотранспортної галузі. Крім того, слід враховувати емоційний ефект зелених зон. Як зазначають сучасні дослідники: «Рослини не тільки виконують свою біологічну та екологічну функцію; їх різноманітність і барвистість завжди «радує око» людини. Людина нерозривно пов'язана з природою, тому повноцінний відпочинок неможливий без споглядання гарних ландшафтів, прогулянок серед рослинних насаджень, вдихання ароматів квітів тощо. Озеленення вулиць визначається їх значенням і характером навколишньої забудови. Насадження є важливою і невід'ємною частиною планування вулиць, активно впливаючи на архітектурний вигляд»⁶⁶.

Розглянемо на видових листівках та фото путівників Харкова протягом 1950-1980-х років присутність природних ландшафтів і зелених зон, основу яких становило поєднання природного середовища з урбанізованим середовищем, з використанням таких засобів ландшафтного дизайну, як: рослинність, водні пристрої, елементи освітлення, малі архітектурні форми, будівлі та споруди, декоративні покриття тощо. Слід відзначити, що на

---

⁶⁶ Глибовець В. Л, Костюк А. В. Роль ландшафтного дизайну у розвитку сучасного міста // Економічна та соціальна географія. 2013. №2. С. 227.

видових листівках із зображенням озеленення Харкова можна побачити чимало осередків благоустрою, оазисів відпочинку та дозвілля, що загалом створювалися на основі природних рельєфів, до уваги бралася рослинність, що була характерною саме для Харківської області. Наприклад, це такі дерева, як: клени, тополі, липи, плакучі верби, берези, дубки, горобина, акація, шовковиця, яблуня; з хвойних – ялина, сосна. Живі огорожі або поодинокі підстрижені кущі – з вовчих ягід (вовче лико), гльоду, бузку, самшиту. На листівках та фото путівників відображено багато клумб різноманітної конфігурації, найбільш популярні квіткові групи – з канн, сальвії, маргариток, зустрічаються троянди. Квіти та трав'янисті рослини зібрані в гармонійні групи з урахуванням їх сумісності, біологічних і архітектурно-художніх характеристик.

Аналізуючи побудовану базу даних на наявність на видових листівках природної складової, було виявлено, що серед 373 видових листівок із зображенням міста Харкова – листівки з зображенням екологічних об'єктів становлять 326 од. 270 листівок мають маркери озеленення, тобто на фото присутні елементи зелених насаджень різних форм. Зображення клумб міститься на 120 видових листівках, сквери вказані на 9 видових листівках (наприклад, Сквер Перемоги та каскадний сквер на узвозі Халтуріна). Зображення річок Лопань та Харків зустрічається на 9, а саду імені Т. Г. Шевченка – на 10 видових листівках. Зони відпочинку зазначені на 4 листівках (*Додаток Г, рис.1, таб 1*). Також слід відмітити, що зустрічаються листівки із зображенням Ботанічного саду, джерела мінеральної води в Саржиному яру, міського парку культури та відпочинку імені О. М. Горького, природного масиву «Лісопарк». На фото путівників теж показані різноманітні екологічні об'єкти – сад, парк, річка, дерева, клумби та газони. Але на фото путівників не дуже багато зображень із екозонами, місцями відпочинку – із 345 опрацьованих фото всього 11 містять такі зображення, найбільше серед

зон відпочинку в путівниках розтиражований парк імені О. М. Горького та набережна річки Лопань (*Додаток Г, рис.2, таб 2*).

Наприклад, на листівці 1971 року «Харків. Пам'ятник Т. Г. Шевченку» зображено один із центральних міських садів Харкова (*Додаток Г, фото 1*). Дослідники ландшафтної архітектури та дизайну відзначають, що сад житлового району загалом є основним місцем щоденного відпочинку містян, тому його доцільно проектувати поблизу громадських центрів⁶⁷. Як відомо сад імені Т. Г. Шевченка є одним із найстаріших і найбільших зелених зон у центрі міста. Сад відомий не тільки пам'ятником Кобзарю, але і величними дубам, яким вже понад 200 років. Сад має два яруси, які об'єднувала архітектурна конструкція зі сходами, водним каскадом, споглядальними терасами з ажурними огорожами. У міських путівниках зазначається: «Одним з найстаріших парків міста Харкова є міський сад імені Т. Г. Шевченка, який заклали садовники Імператорського Харківського Університету в 1804 році, через що сад іменувався Імператорським. До цього територія саду являла собою натуральну діброву, яка з півночі захищала підступи до Харківської фортеці» (пер. з рос.)⁶⁸. Площа саду складає 30 га. Названий сад іменем Шевченка в 1935 році, коли у головного входу в сад спорудили пам'ятник Тарасу Григоровичу. «В саду зібрано більше 100-а порід дерев і кущів, тут ростуть 126 дубів-велетнів, 20 із яких - маже однолітки Харкова. Влітку тут багато квітів»⁶⁹. На цій видовій листівці бачимо вдале поєднання скульптурної композиції, присвяченої Т. Г. Шевченку, з рослинністю, групами дерев (справа та зліва), в яких переважають клени, каштани, дуби. На фоні Харківського університету виступають композиційні групи з тополь, верб, клинків і блакитних ялин. Композиційний центр зображення – це власне

⁶⁷ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 175.

⁶⁸ Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 107.

⁶⁹ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 307.

пам'ятник поету, національному генію; у різні боки, як промені від сонця, від скульптури відходять асфальтовані алеї саду. Простір між алеями досить щільно засаджений рослинністю. Другорядний акцент на фото зроблено саме на будівлі університету, щоби глядач зрозумів, що сад має відношення до навчального закладу, як осередок зустрічей та дозвілля містян, зокрема студентської молоді. У рослинних композиціях можна побачити певний гармонійний ритм у чергуванні високих і низьких дерев, поєднанні гострих, конусоподібних верхівок і м'яких круглястих верхівок дерев, тобто у цьому випадку ритм композиції побудований на контрасті. Навколо скульптури у формі кола споруджена складна (з кількох видів квітів) клумба, яку доповнюють елементи геопластики у вигляді сходинок. Також впадає в око щит-показчик (карта саду) як засіб візуальної комунікації. На листівці можна помітити кольорову єдність і гармонійність в характері зелених насаджень, але є певний контраст самого саду і величної монументальної фігури Т. Г. Шевченка з темної бронзи на гранітно-сірому пілоні. «Розмір внутрішнього простору, узятий у співвідношенні з розмірами людини, а також характер розміщення об'ємів у просторі може викликати різноманітні відчуття»⁷⁰. Зображені на листівці радіально облаштовані алеї, квіти, яскрава рослинність і широкий простір створюють відчуття поетичної інтимності і чогось грандіозного, монументального, що спонукає до роздумів та споглядання. Доповнюють загальну картину зображення таких засобів ландшафтної архітектури як елементи освітлення – електричні ліхтарі та вуличні меблі – стаціонарні прями лави з дерева, розташовані у затінку дерев.

Іншою подібною до розглянутої вище видової листівки з зображенням саду імені Т. Г. Шевченка є листівка «Харків. У парку Т. Г. Шевченка» 1977 року (*Додаток Г, фото 5*). Центральну композицію зображення складає струменевий фонтан в обрамленні темного граніту і простої (з одного виду

⁷⁰ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 184.

квітів) клумби з квітучих червоним цвітом канн. Як відзначають дослідники ландшафтної архітектури та дизайну: «Фонтан – штучний водний пристрій, що має більш декоративний ефект завдяки стрімкості здіймних до гори струменів, блиску й піни рухомої та спадної води»⁷¹. Зображення фонтану справляє враження свіжості, очищення повітря, естетичного доповнення до зелених насаджень з різноманітних дерев. Яскраво-червоний колір квітів урівноважує темний кам'яний облаштунок басейну, свіже зелене листя квітів полегшує сприйняття притрушеного пилом асфальту садових алей. Електричні ліхтарі на дальньому плані створюють акцент легкості і передбачення чудового відпочинку в мерехтливому розмаїтті світло-тіней під кронами дерев. Нові світлі простори формують нові емоційно-естетичні характеристики сприйняття навколишнього простору. Зображення саду ім. Т.Г. Шевченка в путівнику подається чорно-білим фото, де можна побачити центральну алею парку, котра веде до основного фонтану. Посеред алеї вздовж – породільна прямокутна клумба з квітами. Сад виглядає доглянутим та святковим (Додаток Г, фото 13).

Ще на одній листівці, де можна побачити рух води і роздивитися в цьому елементі художньої композиції енергійний характер навколишнього ландшафту, є листівка «Харків. Узвіз Халтуріна, Каскадний сквер» 1960 року (Додаток Г, фото 7). «Узвіз – одна із старовинних вулиць міста, що виникла одночасно із заснуванням Харкова. 1659 року, коли споруджували Харківську фортецю, зробили і спуск до річки Лопань. ... [Після другої світової війни] На місці руїн у 1951 році, до восьмої річниці визволення Харкова, споруджено методом народного будівництва терасний сквер зі сходами, фонтаном та каскадом»⁷² (пер. з рос.). На зображенні каскад води на низхідному рельєфі утворює кілька водоспадів – відчувається рух, динамічність поданого на фото

⁷¹ Там само. С. 81.

⁷² Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Издание 3-е, переработанное и дополненное. Харьков: Прапор, 1974. С. 15.

простору. Згідно підходів ландшафтного дизайну сквер є невеликою озелененою територією (0,25-2 га), розташованою здебільшого на вулицях і площах, поблизу громадських і адміністративних будинків, на передзаводських площах. Планування скверу має підпорядковуватися архітектурному ансамблю, що його оточує⁷³. Зображений на листівці сквер розташований у серці міста, сповнений легкості, враховуючи білий колір архітектурних форм. Дерева поєднані в групи за висотою стовбурів, за формою крон. Доповнюють картину кущові насадження по обидва боки від водних каскадів, клумби біля кожного невеликого водоспаду. Такі засоби ландшафтної архітектури, як геопластика, репрезентовано у вигляді сходів, терас, балюстрад. Важливе місце у сквері займають дерев'яні лави з вигнутою спинкою та елементи освітлення – електричні ліхтарі. Зображений сквер виконує кілька функцій: не лише екологічну та рекреаційну, але також архітектурно-художню та соціальну. Здається, що одноманітне життя у житловому будинку, що височіє на задньому плані, неначе врівноважується естетично привабливим зображенням простору скверу. Зображення скверів в путівниках, як окремого виду екологічного об'єкту не представлений.

Ще однією зеленою зоною Харкова, що потрапила на видові листівки радянського часу, був Сквер Перемоги. Сквер – це «...озеленена територія, призначена для короточасного відпочинку пішоходів і художньо-декоративного оформлення міських майданів, площ, громадських і адміністративних будівель, монументів»⁷⁴. У міських путівниках зазначається, що «...в 1947 році, за проектом архітектора В. І. Коржа було закладено сквер і влаштовано фонтан з альтанкою “Дзеркальний струмінь”. Він був побудований на честь Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Сьогодні це знакове місце для харків'ян, що стало новим символом

---

⁷³ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 167.

⁷⁴ Горохов В. А. Городское зелёное строительство / В. А. Горохов. – Москва: Стройиздат, 1991. С. 128.

міста» (пер. з рос.)⁷⁵. Розглянемо зображення видової листівки 1977 року «Харків. Сквер Перемоги» (Додаток Г, фото 3). У центрі природно-ландшафтної композиції серед рослинності здіймається вгору білосніжна кам'яна альтанка з ажурним круглим куполом на підпорах-колонах. Відзначимо, що альтанкою є «...споруда легкої, ажурної конструкції, обсаджена ліанами, зазвичай призначена для відпочинку та захисту від сонця або дощу. Витоки архітектурної форми альтанок сягають корінням парків епохи бароко»⁷⁶. Зображена на листівці рослинність представлена композиціями дерев, які контрастують між собою – клени жваво тягнуться вгору, також підкреслена конусоподібна крона поодиноких хвойних дерев по обидві сторони скверу, а в центральній частині скверу – вербові дерева, вербові з плакучими гілками, каскадами спадаючими до землі, створюють загалом м'який просторовий ритм. На колонах альтанки є елементи вертикального озеленення у вигляді виткого ліаноподібного плюща. По обидва боки альтанки розташовані сходи, обрамлені пласкими клумбами – трав'янисто-квітковими партерами (тобто «відкритою частиною простору геометричної форми, що розташована на плоскому рельєфі; снує три типи партерів: газонний, квітковий та змішаний»⁷⁷). У центрі ландшафтно-композиції, перед альтанкою, розташована клумба круглої форми в червоно-зеленій кольоровій гамі. Архітектурна композиція двотерасна, саме альтанка з невеликим водоспадом і сходи поєднують верхній ярус з нижнім ярусом, де розкритий простір запрошує до споглядання, спокою та легкого поетичного відпочинку.

Зображення знакової для містян локації – Саржиного яру – міститься на багатьох видових листівках радянського часу. Розглянемо дві з них: листівки 1983 року «Харьков. Прогулочная канатна дорога» (Додаток Г, фото 9) та

⁷⁵ Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 33.

⁷⁶ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтно-архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 336.

⁷⁷ Там само. С. 73.

1977 року «Харків. Джерело мінеральної води Харківська 1» (Додаток Г, фото 2). Слід відзначити, що канатна підвісна дорога, через яр, з'єднує такі райони міста, як Парк імені О. М. Горького та Ботанічний сад, вулиці Отакара Яроша та 23 Серпня. Канатна прогулянкова дорога «...була побудована у 1971 році. Основна її функція прогулянкова, однак досить часто місцеві жителі використовують її як самостійний транспорт. Довжина траси становить 1387 метрів, які кабінка підвісної дороги долає за 18 хвилин... Траса проходить на висоті від 8 до 26 метрів над землею»⁷⁸ (пер. з рос.). Джерело мінеральної води облаштовано примітним дахом-надбудовою, бюветом. Досліджуючи фото, слід відзначити, що зелені зони Саржиного яру виглядають трохи занедбаними – крони дерев мають невизначену форму, не спостерігається рослинних композицій або клумб. Проріхи між квадратними бетонними плитами, якими встелена частина ґрунту біля джерела, неохайно поросли травою. На фото не спостерігається елементів геопластики – вуличних меблів, садових терас для відпочинку на природних пагорбах, не спостерігається облаштованого розподілу рівнів пішохідного та транспортного руху (крім канатної дороги). Тобто місцевість Саржиного яру не має виняткової художньої виразності. Проте зображення на обох листівках підкреслюють, що Харків має досить чисельні і щільні природні ландшафти, які виконують захисні екологічні функції в міському середовищі. Такі зелені зони є своєрідним екологічним каркасом міста.

На видових листівках «Харьков. Вид на р. Лопань» 1977 року (Додаток Г, фото 6) та «Харків. Міст через річку Харків» 1966 року (Додаток Г, фото 4) можна побачити такі природні міські ріки. Слід одразу зазначити, що річка є важливим символом: відомо, що здавна люди селилися на берегах річок, будували селища, міста, і Харків не становить виняток. Головними річками міста є Лопань і Харків. На березі річки Лопань

⁷⁸ Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 115.

влаштовано набережну, облицьовану гранітним покривом, облаштовано сходи до води. По краю гранітного облицювання, над бульварами та прогулянковими асфальтованими алеями, з боку ріки, встановлені гранітно-залізні балюстради. Дерев та зелені насадження видніються на задньому плані фото, але кущів, клумб чи дерев на самій набережній немає. Посеред річки хтось пливе на човні. Взагалі листівки справляють досить неоднозначне враження – здається, що саме життя водойми затиснуте, обмежене монументальними конструкціями з важкого граніту, заліза та бетону. Масивний транспортний міст через річку ще більше обтяжує композицію зображення. Ріка, яка не може проявити свою динамічність, енергію виглядає закованою бранкою. Лише відображення на водній поверхні блакитного неба, куполів Покровського монастиря та Успенської дзвіниці полегшують сприйняття простору. Річка Харків значно менша за Лопань, але на фото не видно, чи облицьований береговий схил, як впорядкована сама набережна, чи є там осередки відпочинку, озеленення. Міст через річку облаштований кованою залізною огорожею, електричними ліхтарями. На фото путівників ми також бачимо набережну річки Лопань, котра зазначена як «куточок міста». Чиста набережна вздовж річки. На березі водойми ростуть дерева, на іншому боці річки теж є зелені зони. Прогулянкова алея від пологого берега відокремлена невисокою масивною огорожею. Зона відпочинку виглядає ошатною та затишною. *(Додаток Г, фото 16).*

Зображення водного масиву можна побачити на листівці 1974 року «Харків. У зоні відпочинку» *(Додаток. Г, фото 11.)*. Та не можна точно визначити, що саме це за водойма – чи то Гідропарк, чи кар'єр на Журавлівці, чи якась інша зона відпочинку. Не зрозуміло, де влаштований пляж – на території міста чи за його межами. На зображенні можна спостерігати об'ємний водний масив, на лівому березі якого відпочивають люди, плавають або просто занурюються у воду. На поверхні водойми видні човни. Лівий та

правий береги мають зелені зони. Майже на лінії горизонту, на дальньому плані, можна розгледіти зображення багатоповерхівок.

Центральний парк культури та відпочинку імені О. М. Горького в Харкові був доволі типовим для багатьох подібних парків у містах колишнього СРСР. Разом із тим його також часто зображували на видових листівках. Парк мав загальноміський характер та був найбільш крупний зеленим масивом із розвиненою системою масових, культурно-просвітницьких і фізкультурних заходів. Загалом парки цього типу були розраховані на масову відвідуваність, мали розгалужену мережу доріжок та складний комплекс елементів ландшафтної архітектури (водосховища, гаї, посадки дерев і кущів, квітники, фонтани, садово-паркова архітектура тощо)⁷⁹. У путівниках по місту зазвичай зазначається схожа інформація про парк: «Для відпочиваючих парк було відкрито 1907 року... Парк імені О. М. Горького це величезна, в 136 гектарів, зелена зона... Композиційний принцип будівництва парку базувався на створенні групових посадок. Контрастні групи дерев: світлі берези поруч із смарагдовими модринами, сосна біля посадок дуба червоного, сріблясті клени, що відтіняються темною зеленню дубів черешчастих, підкреслюють красу один одного. У південній частині парку присутні елементи регулярного планування: каштанові та липові алеї, групи ясенів, ялин, ялиць, кедрових сосен, численні чагарники, розарії та квітники. Усього на території парку росте понад 40 видів цінних порід дерев і чагарників»⁸⁰ (пер. з рос.).

Проаналізуємо зображення видової листівки 1960 року «Міський парк культури і відпочинку ім. Горького» (*Додаток Г, фото 8*). Центральна композиція зображення – пам'ятник О. М. Горькому посеред круглої клумби, на якій висаджені квіти у формі п'ятикутної зірки (червона п'ятикутна зірка була однією з перших радянських емблем, що виникла восени 1918 року як

⁷⁹ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 171.

⁸⁰ Пармонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 114.

емблема регулярної «Червоної Армії»⁸¹) та напис, створений рослинно-квітковими композиціями «Миру-Мир». Центральна алея парку неначе вказує дорогу в «щасливе майбутнє». По обидва боки – щільна рослинність з рядів кленів і груп паркових дерев. Зліва можна помітити засіб візуальної комунікації – щит з планом парку. Уздовж алеї розташовані зони відпочинку з парковими меблями – дерев'яними лавами. Зображення листівки виглядає дещо наївним: людина, яка відвідує парк або споглядає видову листівку, наче програмується на досягнення високих ідеалів, оспіваних радянським письменником. Наявність зображення самого парку дає відомості про те, що мешканці Харкова не тільки були зайняті працею, але мали типовий для радянського часу культурний відпочинок. Зображення на листівці прямо вказують, що радянська влада піклується про дозвіллі практики містян. На фото путівників теж можна спостерігати зображення Парку ім. Горького. На зображенні видно осінній пейзаж – пожовкле листя під тендітними березами. На другому плані фото – насолоджується свіжим повітрям і природним ландшафтом – жінка з дитиною. Але на фото не відображено ніяких осередків благоустрою, не зазначено малих архітектурних форм. Тільки видніється майже непомітна стежина під шаром опалого листя (Додаток Г, фото 15).

Ще одна природна зона міста Харкова, що знайшла відображення на видових листівках 1950-1980-х рр., – це Лісопарк – «природний ліс площею понад 2000 га на території міста. Парк починається від висотних будинків Олексіївського житлового масиву, межує з парком культури та відпочинку імені Горького, тягнеться по обидва боки Білгородського шосе і впритул підходить до житлового масиву П'ятихатки»⁸² (пер. з рос.). На видовій листівці 1985 р. «Харків. Меморіальний комплекс Слави» (Додаток Г, фото 12) видно, що центральною композицією лісопаркової зони є меморіал Слави,

⁸¹ Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. Москва: Международные отношения, 2001. С. 209.

⁸² Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 120-121.

присвячений пам'яті загиблих радянських воїнів у Другій світовій війні. Дві гранітні плити-стели по обидва боки широкої алеї парку неначе розкривають вхід до майбутнього через вшанування жертв-дітей великої матері, що виражено в скульптурній композиції. Лісопаркова природна зона здебільшого складається з листяних порід дерев, зокрема вздовж центральної алеї. В основному лісопарк має щільну рослинність з досить закритим простором. Лісопарк постає в якості складової загальної системи озеленення міста, що захищає Харків від несприятливих екологічних явищ, зокрема від забруднення повітря промисловими підприємствами.

Ще одна зона відпочинку, яка зазначена на фото путівників – це Зоопарк (науково-дослідний та культурно-просвітницький заклад, в якому тварин стараються розмістити в умовах, наближеному до натурального місця їхнього проживання)⁸³. Займав територію приблизно 22 га. Один із найстаріших зоологічних парків в Україні – був заснований в 1895 році. В зоопарку було «...зібрано більше п'яти тисяч експонатів риб, земноводних, плазунів, птахів, ссавців з усіх боків земної кулі. Значний інтерес представляє акваріум, де живуть екзотичні риби, батьківщиною яких є південні моря й океани та риби місцевих водойм» (пер. з рос.)⁸⁴. На фото видно зелені насадження кругом ставка в зоопарку. На першому плані – зелені гілки дерев, серед ставка плавають лебеді. Насадження навкруг самого ставка виглядають не доглянутими, занехаяними – несформовані крони дерев, відсутня чітка лінія берегу – все заросло чагарником та кущами. Позаду насаджень видніється будівля університету.

Розбудова міста та створення нових районів Харкова знайшло певне відображення й на листівках та фото путівників. Характерною особливістю нових районів стали зелені насадження на вулицях, які також можна

⁸³ Горохов В. А. Городское зелёное строительство / В. А. Горохов. – Москва: Стройиздат, 1991. С. 126.

⁸⁴ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1976. С. 282.

спостерігати на видових листівках. Наприклад, листівка «Харків. Район Новобудов – вулиця Байрона» 1977 року (*Додаток Г, фото 10*). Зелені насадження вздовж вулиць мали би захистити мешканців міста від пилу, транспортного шуму, сприяти поліпшенню загальної екологічної ситуації в місті. Загалом спеціальні насадження розміщувалися залежно від їхнього цільового призначення й місцевих умов: були захисні зони між промисловими підприємствами й житловими районами, а також вітрозахисні, водоохоронні та ґрунтозахисні зони⁸⁵. На листівці бачимо новий Салтівський житловий масив (*Додаток Д, фото 17*). Ці житлові масиви забудовувалися таким чином, щоби серед висотних будинків були створені «зелені острови», дитячі озеленені майданчики. Житлові квартали оточені широкими проспектами, вулицями, вздовж яких є зелені насадження. На фото ми бачимо рух автобусів – це не екологічний вид транспорту, на інших лініях були прокладені маршрути електричного транспорту – трамваїв та тролейбусів, щоб запобігти високій концентрації вихлопних газів у повітря. Але не спостерігається підтримка іншого екологічного транспорту – велосипедів, тобто нема ніде ознак велосипедних доріжок, хоча в Харкові активно виробляли велосипеди на Харківському велосипедному заводі імені Г. І. Петровського: «У післявоєнні роки з конвеєра ХВЗ вийшло майже 20 млн. веломашин сорока семи моделей. В теперішній час (мається на увазі 1978 рік) завод випускає доріжні, легкодоріжні, спортивні та дитячі веломашини. З 1958 року завод випускає веломашини і на експорт. Продано близько трьох мільйонів веломашин більше чим в 30 країн. На заводі постійно удосконалюється техніка і технологія, з дійснюється автоматизація та механізація виробництва...» (пер. з рос.)⁸⁶. Новобудови, квартали житлових будинків – це штучно створена екосистема. І вона не може бути самостійною, тобто така створена екосистема

⁸⁵ Проектування міських територій. Ч. 2. / Під ред. І. Е. Линник, О. В. Завальний. Харків: ХНУМР імені О. М. Бекетова, 2019. С. 280.

⁸⁶ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 65.

завжди тісно пов'язана з навколишнім середовищем. На будову впливають різні природні фактори – вітер, вібрації, тиск ґрунту, вологість, шуми, опади, сонячна радіація. Це значить, що створюється своєрідний мікроклімат штучної забудови – де потрібно стабілізувати для комфортного життя людей такі фактори, як температурний режим (щоб не створювалися «острівки» з підвищеною температурою через щільність забудови і відсутність зелених насаджень); вологісний режим, швидкісний рух повітряних мас в мікрорайоні... Також жителі повинні бути забезпечені екологічною чистотою середовища, мати звуковий комфорт, мати зоровий комфорт, естетичний комфорт. Для виконання цих потреб – крім конструктивних рішень в будівництві жилих об'єктів, потрібно звернути увагу на використання підземного простору (парковки, депо, наприклад); потрібно вміло використовувати природні рельєфи та ландшафти, озеленювати простір понад дорогами, між будинками, озеленювати самі будинки – їхні дахи, стіни, прилеглу до будинку територію. На фото ми не спостерігаємо озеленення будинків, мікрорайони тільки недавно відбудовані – ландшафт зелених насаджень тільки формується, але можна спостерігати великі пустирі в районах, котрі ніяк не використовуються, а є провідниками вітрових течій, пилу, шуму, сонячної радіації. В таких нових житлових масивах – тип архітектурної забудови є агресивним. Тут жителі бачать велику кількість однакових, повторюваних елементів в незгармонізованих, брудно-сірих кольорах. Не зустрічається (на фото) озеленення балконів, лоджій; не спостерігається ландшафтна єдність з природним середовищем. На вулиці Байрона (житловий масив), на фото видно багато зелених насаджень, котрі мають основні захисні функції – пилозахисні, бактерицидні, зниження прямої дії сонячної радіації. На фото із зображенням Салтівського житломасиву – в основному чітко видно насадження кленів. Клени (польові, сріблясті, ясенелисті, гостролисті) понад проспектами садили не випадково, бо вони якраз мали майже усі функції очищення повітря і мали естетичну

привабливість при умові догляду за насадженнями (вчасна підрізка, очищення газонів, обкопування пристовбурної зони, хімічна обробка дерев від паразитів. Рівень озеленення житлового району повинен бути не менший за 25%. Також свої нормативи озеленення мають і території загального користування (бульвари, сквери, зоопарки, ботанічні сади, міські парки), і території обмеженого використання (території шкіл, лікарень, навчальних закладів). Якщо є поруч промислові підприємства, рівень озеленення районів повинно бути збільшено на 15-20 %⁸⁷.

Таким чином, на видових листівках міста Харкова 1950-1980-х років представлені такі системи озеленення, як: зелені насадження, міські сади (Сад імені Т. Г. Шевченка), парки (Парк імені О. М. Горького, Лісопарк), сквери (малі озеленені ділянки – Сквер Перемоги, Каскадний сквер на узвозі Халтуріна). На фото путівників представлені – Сад імені Т. Г. Шевченка, Лісопарк, Парк імені О. М. Горького, Набережна ріки Лопань. Ці зелені зони були доступні всім містянам і гостям міста, тобто мали характер загального користування. На листівках та фото путівників добре видно, що зелені зони виконували захисну екологічну, рекреаційну та естетичну функції. Також на зображеннях видових листівок та фото путівників зустрічаються насадження спеціального призначення – на проспектах, вулицях новобудов із метою шумозахисту, вітрозахисту, газозахисту, захисту від шкідливих викидів промислових підприємств; з метою поліпшення мікрокліматичних, санітарних умов районів і мікрорайонів міста. Слід зазначити, що центральна частина міста характеризувалася більшим благоустроєм зелених зон, тому візуально вони краще представлені на листівках, та фото путівників (насадження дерев, облаштування клумб). Зелені зони відпочинку, віддалені від центру міста, було репрезентовано без деталізації соціально-культурних маркерів. Природні зони зазвичай показані в гармонійному поєднанні з елементами великих

---

⁸⁷ Цигичко С. П. Екологія в архітектурі і містобудуванні / С. П. Цигичко. – Харків: ХНАМГ, 2012. С. 108.

(меморіал, пам'ятники, скульптури) та малих (альтанки, балюстради, сходи, клумби, лави) архітектурних форм. Зелені зони міста побудовані в певній сукупності деревних, кущових, трав'янистих рослин, клумб, котрі поєднані в різноманітні візуально привабливі групи, які ефектно виділяються на одноманітному тлі більш щільних природних насаджень або архітектурних побудов. Вочевидь, під час створення рослинних груп враховувався характер і колір насаджень, форма крон дерев тощо. На зображеннях листівок чітко показані алеї парків, які створюють певну перспективу. Слід відмітити, що доволі мало зустрічалося зображень з вертикальними видами озеленення (ліани, виноград, хміль). Водночас низка видових листівок та фото путівників містили зображення різноманітних клумб (стрічкові та бордюрні насадження, ландшафтні квітники, квітники безперервного цвітіння) як засобу естетизації певного міського простору. Тож Харків на видових листівках та фото путівників постає як місто з розвинутим зовнішнім екологічним благоустроєм, зі спорудженими набережними вздовж річок, природними зеленими зонами і створеними штучно зеленими зонами різного функціонального призначення.

РОЗДІЛ IV. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МІСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ІНФРАСТРУКТУРИ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ І ФОТО ПУТІВНИКІВ

Архітектура є частиною міської культури, котра формує в жителях міську ідентичність. У містян ментальна та емоційна складові свідомості тісно переплетені з локаціями фізичного простору міста та підкріплюються повсякденними практиками і традиціями життя в місті. Матеріальне середовище найбільш знайомих, розтиражованих будівель міста є сталістю щоденного життя містян. Зв'язок між архітектурним простором міста і ментальністю жителя є сильним, ідентифікуючим особистість чинником; цей зв'язок може приносити як естетичну насолоду, так і стверджувати пені цінності, характерні для міської спільноти. Кожне місто має свій психоментальний аспект території. Цей аспект базується на тезисі про взаємовплив і взаємоперехід структур ландшафту та свідомості, індивідуального і колективного, в тому числі і безсвідомих структур. Ландшафт при цьому розуміється як композиція місць, наділених сенсом. Надзвичайно важливо дослідити, як міський ландшафт тлумачиться, розуміється людьми в індивідуальних та соціально-групових формах. Інший ракурс, з якого можна розглянути місто (зокрема, Харків), вивчаючи репрезентацію архітектури та інфраструктури в листівках та путівниках – це історико-культурний ракурс. Цей ракурс пов'язаний з соціально-політичним устроєм міста. Наприклад, слід подивитися на значення, яке значення має тиражування тих чи інших зображень архітектурних або інфраструктурних об'єктів. Слід також враховувати, що будь-яке радянське місто – це певна політико-адміністративна система, де влада переслідує певні цілі по відношенню до населення. Трансформація суспільної свідомості в радянську добу була пов'язана з жорсткою тоталітарною ідеологією, чіткого державного замовлення та цензури на друковані видання (листівки та путівники цього

періоду слугують показовим прикладом, оскільки сповнені тезами комуністичної пропаганди). Міські простори повинні були слугувати меті творення «радянської людини». Місто було плацдармом для виховання та розповсюдження комуністичного світогляду. Ще один ракурс, з якого можна розглядати архітектуру та інфраструктуру Харкова на прикладі фото листівок та путівників – це економічний (характер виробничих сил та продуктивності міста). Листівки та путівники репрезентують певні образи радянського міста, наприклад, Харків як промисловий, освітній, науковий та інший осередок. Також листівки та путівники дозволяють зрозуміти, як був облаштований благоустрій міста включно з транспортною інфраструктурою протягом радянського часу. Також спробуємо зрозуміти значення Харкова як об'єкта естетичного сприйняття, в переплетінні світу матеріальних, фізичних об'єктів зі світом комуністичною ідеологією. Таким чином, фото листівок й путівників, що відображають, архітектуру та інфраструктуру міста, дозволять проаналізувати культурно-територіальний аспект Харкова (власне культурний ландшафт) протягом досліджуваного часу.

Міський ландшафт – це поєднання, точніше накладення одне на одного екологічної складової міста та архітектоніки міста, в результаті чого формується окультурена природно-географічна територія. Своєю чергою, архітектоніку міста складають: транспорт міста, символіка, прикраси, реклама чогось; це також інженерні комунікації та архітектурне середовище, архітектурно-естетичні композиції. «...архітектурне середовище – це не стільки вираз індивідуального бачення її творців, скільки репрезентація соціального порядку через інформаційний потік, який формує у свідомості людей ментальні й ідеологічні простори... архітектурні форми у міському просторі – один з найбільш значущих кодів для прочитання базової структури домінуючих у суспільстві цінностей»⁸⁸. Саме слово «архітектура» походить

---

⁸⁸ Міхно Н. К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору / Н. К. Міхно. – Дніпро: Видавничо-поліграфічний дім "Формат А+", 2020. С.314.

від давньогрецького слова «головний», «старший» і «тесляр», «будівельник», що в перекладі означає «головний будівничий»⁸⁹. Інтелектуальний, культурний рівень суспільства, його соціальні процеси відображуються на формуванні архітектурного середовища міста. Розвиток будівельної техніки впливає на розвиток архітектури – її художніх форм, творчих засобів. Архітектурні споруди повинні відповідати таким якостям, як функціональне призначення будівлі – тобто, задовольняти питання: навіщо вона побудована, для яких потреб, де розташована. Тут задіяний просторовий аспект. Конструктивна якість архітектурної споруди – це її міцність, те що вказує як довго споруда простоїть. Тут задіяний часовий простір. Ще один критерій, якому повинна відповідати архітектурна форма – це її художня цінність. Тут задіяний культурний простір. Архітектуру міста становлять не просто окремо взяті будівлі, а це – площі, вулиці, скульптури, павільйони, алеї, парки та інші міські простори. Такі міські об'єкти створюють архітектурні композиції – чи то органічно включені в навколишнє середовище з утворенням нерозривного цілісного образу, чи поєднуються в деструктивні архітектурні комплекси. Найбільш розтиражовані листівки і фото путівників із зображенням центру міста, котрий є важливим місцем концентрації адміністративно-політичного, торговельного, соціокультурного життя. Популярними архітектурними символами Харкова, що зображувалися на видових листівках, були будівлі державних і партійних органів влади: Будинок державної промисловості (Держпром), що розташований в глибині площі Дзержинського (нині – майдан Свободи). Був першою висотною будівлею в країні. «Це єдина будівля в місті, котра знаходиться під охороною ЮНЕСКО. Держпром був зведений в 1929 році по проекту ленінградських архітекторів С.С. Серафимова, С. С, Кравця та М. Д. Фельгера, котрі отримали перемогу. На всесоюзному конкурсі... Висота будівлі Держпрому – 63 метри. Разом з телевишкою – 108 метрів. Корисна

---

⁸⁹ Безлюбченко О. С. Планування і благоустрій міст / О. С. Безлюбченко, О. В. Завальний. – Харків: ХНАМГ, 2011. С. 131.

площа приміщень – 60 тисяч квадратних метрів, площа ділянки забудови – 1076 квадратних метрів» (пер. з рос.)⁹⁰. Структура будівлі представлена групою корпусів на різних рівнях розташування, котрі між собою об'єднані переходами. В різні роки тут працювали – рада народного господарства, студія телебачення та телевізійний центр, комітет обласної ради народних депутатів, конструкторські бюро, проєктні організації. «Держпром споруджувався протягом 1925-1929 років. На той час це були досить високі темпи будівництва... Держпром будувався в строгому стилі, без архітектурних прикрас... Будинок вабить око гармонійністю всіх ліній, вдалими архітектурними пропорціями і грою форм.. Легкість архітектури будинку сполучається з монументальністю. Зручно сплановані всі адміністративні приміщення. Війна [мається на увазі Друга світова війна] завдала Держпрому великої шкоди. Після визволення міста харків'яни швидко відбудували цю величезну споруду»⁹¹ (*Додаток Д, фото1, фото 2*). Серед 345 оброблених фото путівників, зображення будівлі Держпрому зустрічається 10 разів (*Додаток Д, рис.2*). Серед листівок зображення Держпрому теж досить поширене.

Будівля Харківського обласного комітету КПУ та Харківської обласної Ради депутатів трудящих знаходилися на вулиці Сумській і були частиною архітектурної композиції площі Дзержинського. Будівля Харківського обкому КПУ була побудована в 1954 році архітекторами В. П. Костенко і В. В. Оріховим⁹². Шестиповерхова архітектурна споруда була відбудована після Другої світової війни замість зруйнованої німецькими загарбниками будівлі. «Нова споруда органічно входить в архітектурний ансамбль всього району, привертаючи увагу монументальністю форм, чіткістю пропорцій,

⁹⁰ Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель / А. Парамонов. – Харьков: Библекс, 2008. С. 65.

⁹¹ Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С.18.

⁹² Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель / Андрей Парамонов. – Харьков: Библекс, 2008. С. 35.

високою якістю будівельних робіт. Фасад будинку з колонами на всю височінь облицьовано керамічними плитами і червоним полірованим гранітом. Увінчано фасад гранітним горельєфом прапора»⁹³ (Додаток Д, фото 3, фото 4).

Також часто на зображеннях листівок зустрічається будівля Міськради. Її було побудовано в 1885 році, в ньому засідала Міська Дума. Після приходу до Харкова більшовиків – тут почала свою роботу Міська рада депутатів трудящих. В тридцятих роках ХХ сторіччя будинок ремонтувався й реконструювався. Під час Другої світової війни будівля Харківської міської ради згоріла. «Залишилися тільки оплавлені, спаплюжені стіни. Автори створили по суті нову будівлю, намагаючись відтворити не тільки образ державної установи, але і виразити її національну приналежність. Автори підсилили значення баштоподібного монументального об'єму на розі Радянського провулку, воскрешаючи в пам'яті башти середньовічних ратуш і магістратів...обеліски на кутках башти, ажурний парапет і візерунчасті рельєфні ленти виконані з елементами українського орнаменту» (пер. з рос.)⁹⁴. В іншому путівнику зазначено: «Восьмиповерховий фасад Міської Ради ніби вінчає вісь Московського проспекту там, де проспект переходить у площу Тевелева, і надає ансамблю цієї площі архітектурну завершеність»⁹⁵ (Додаток Д, фото 5, фото 6). Будинок Міськради досить розтиражований на зображеннях фотолистівок та 8 разів зустрічається серед 345 опрацьованих фото путівників (Додаток Д, рис.2, таб.2). Загалом серед опрацьованих 373 фотолистівок – зустрічається 70 листівок із зображеннями держустанов; серед опрацьованих 345 фото путівників – знайдено 23 фото із зображенням держустанов (Додаток Д, Рис.1, таб.1, рис.3, таб.3).

⁹³ Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С. 22.

⁹⁴ Лебфрейд А. Ю. Харьков Архитектура. Памятники. Новостройки. Путеводитель. / А. Ю. Лебфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Харьков: Прапор, 1987. С. 32.

⁹⁵ Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С. 22.

Ще одна цікава архітектурна споруда – це «Будинок зі шпилем». Будинок розташований між площею Радянської України (нині – майдан Конституції), Московським проспектом (нині – проспект Героїв Харкова), провулками Короленко та провулком Армянським. Побудований будинок в 1954-1967 роках, архітектор – П. І. Арешкін. Башта будинку виконана в стилі середньовічної ратуші, завершує архітектурну композицію площі. На фото листівок цей «будинок зі шпилем» зустрічається доволі часто, як частина площ Тевелева та Рози Люксембург. Серед опрацьованих 345 фото путівників, зображення будинку зустрілося 9 раз (*Додаток Д, фото 6*).

Зазначена вище архітектура міста на фотолистівках монументальна, з характерними ознаками функціоналізму, де кожен елемент споруди виконує певну функцію. Видима перевага в оформленні простору надавалася конструктивістському стилю з елементами сталінського ампіру (радянський неокласицизм). Це нова архітектура міста, яка не закріплювала наявні побутові відносини, а сприяла розвитку соціальних відносин, що тільки зароджувалися, тобто спостерігалася зміна соціальної взаємодії та зміна всього побуту радянського суспільства. Побут повинен бути контрольованим, простір людини – однорідним; місце людини, її дії, напрямок розвитку в такому середовищі – чітко визначені, без альтернатив. Ось на фотолистівці «Харків. Узвіз Халтуріна. Каскадний сквер. 1960 р.» (*Додаток Д, фото 7*) міститься зображення будинку теж в стилі конструктивізму, цей стиль вказував саме на функціональне призначення будівлі – для нового ефективного використання часу людини, влаштування більш жвавішого повсякденного життя харків'ян, для вивільнення часу для спорту, освіти, культурного розвитку в рамках радянської ідеології. Шляхи, переходи в архітектурних ансамблях, пов'язуючи між собою різні місця, стають короткими. У проєктах житлових будинків передбачалося сполучення між різними громадськими приміщеннями в межах самого будинку: їдальнею, дитячими яслами, бібліотекою тощо. Конструктивізм пов'язувався з

конкретними ідеями формування людини нової генерації – колективної, без індивідуальних психологічних рис, за особливостями своєї діяльності котра наближалася б до машини, запрограмованого робота, тобто ідеального ідейного Homo Sovieticus.

Дуже цікавим архітектурним витвором з історичного, культурно-естетичного боку є будівля Південного вокзалу. Символ самої будівлі в міському просторі – це показник розвинутої транспортної інфраструктури, знак того, що Харків є потужним транспортним вузлом країни. Перша споруда харківського південного вокзалу була зруйнована під час Другої світової війни, а відновили, точніше наново побудували і запустили в експлуатацію вокзал в 1952 році. Автори проекту: архітектори Т. Волошин, Б. Мезенцев, Є. Лимарь. «Десять колон з інкерманського каменю підтримують портик, на якому встановлено скульптурні групи. Обабіч колонади височіють чотирикутні вежі. На портику і вежах – ліплення, біля входу – відлиті з чавуну деталі, полірований червоний граніт; на білих стінах фасаду – різбляне мереживо на камені. Цікаве внутрішнє оздоблення будинку. Центральний пасажирський зал 26 метрів заввишки облицьовано полірованим камінням, привезеним з Грузії, Узбекистану, Уралу. П'ять фресок на стелі залу присвячені визволенню Харкова від фашистів, його могутній промисловості й сільському господарству, боротьбі за мир»⁹⁶. Дубові масивні двері оторочено металічними прикрасами. Тобто на будівництво й оздоблення Південного вокзалу було витрачено немалі кошти – бо розраховувалося справити враження не просто на внутрішнього споживача республіки, всього СРСР, але найголовніше – потрібно було справити враження на зовнішнього споживача, гостей СРСР. Будівля Південного вокзалу – це перше, що бачать гості Харкова, це як солідна, коштовна візитна картка міста. Будівля – дуже функціональна у побуті – в цокольному поверсі є приміщення для обслуговування пасажирів,

⁹⁶ Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. С. 24.

там же розміщені камери зберігання, в південному крилі знаходиться довідковий зал, в північному крилі – ресторан, який працював цілодобово, там могли замовити собі страви не тільки гості, але і самі харків'яни, коли мали намір відпочити та мали на те кошти. Платформи поєднані з вокзалом підземними тунелями, а коли запустили в експлуатації холодногірську гілку метро, то через підземні переходи поєднувалися і метро і привокзальна площа і зал вокзалу і платформи. «В 1978 році почалося розширення залу вокзалу (архітектори: Ю. І. Муригін, Л. В. Гурова, Л. П. Інюшкін, С.А. Кухтін, А. Н. Жирнов). В 1982 році введена в стрій нова двоповерхова частині вокзалу з південної сторони. В приміщенні касові зали, на другому поверсі – зал очікування. Споруджуються міст над коліями (конкорс) і висотний адміністративно–управлінський корпус, які композиційно завершують вигляд з боку вулиці Свердлова» (пер. з рос.)⁹⁷ (Додаток Д, фото 7, фото 8). Зображення Південного вокзалу розтиражовано серед листівок (12 листівок з 373 од., де показана привокзальна площа та будівля вокзалу з різних ракурсів) та знайдено 5 зображень на фото путівників з 345 опрацьованих фото (Додаток Д, рис. 2, таб. 2).

На видовій листівці «Харків. Палац одруження» 1985 року (Додаток Д) можна бачити фото однієї з архітектурних перлин міста Харкова: «В одному з самих привабливих особняків Харкова розташовується Палац шлюбу. Його будівник і господар А.А. Юзефович був видавцем газети «Південний край» і власником однойменної типографії. Палац був побудований в 1912-1913 роках за проектом архітектора А. І. Горохова по типу замських віл. Будівля рясно прикрашена класичними архітектурними формами і деталями. З боків будівлі створені криті тераси, котрі оточені колонадою і які увінчує скляний купол. До 1960 року будівля оточувала масивна кам'яна огорожа з мармуровими

⁹⁷ Лебфрейд А. Ю. Харьков Архитектура. Памятники. Новостройки. Путеводитель. / А. Ю. Лебфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Харьков: Прапор, 1987. С. 141.

левами на вході» (пер. з рос.)⁹⁸. Молоді пари, які прагнули одружитися саме тут, наче потрапляли у казковий вимір. Тут найбільше підкреслена художня якість та естетична краса архітектурної споруди (*Додаток Д, фото 10*).

Ще однією прикрасою ряднського Харкова проятгом 1950-1980-х років була побудована в стилі неокласицизму – з портиками, балюстрадами, оздобленням колонами, на вул. Сумський – будівля театру імені Т. Г. Шевченка. На фоні важкого радянського конструктивізму – легкі, ошатні, вишукані та елегантні будівлі в стилі неокласицизму додають місту певної поетичності, стилю. Хоч театр і носив ім'я Т. Г. Шевченка, але радянська влада використовувала цей культурний заклад в цілях пропаганди радянських цінностей. «Театр створений на світанку радянської влади, в 1922 році в Києві. Засновник і керівник театру «Березіль» (так він тоді називався) - відомий український режисер і актор Лесь Курбас. В 1926 році театр переведений в Харків - тоді столицю радянської України... Це один з ведучих театрів України... В 1934 році під час святкування стодвадцятиріччя з дня народження Т. Г. Шевченка театру було присвоєно ім'я великого українського поета... Колектив театру багато робить для естетичного виховання трудящих. Організує творчі звіти, зустрічі, лекції для робочих і трудящих села, молоді, студентів, здійснює шефство над художньою самодіяльністю» (пер. з рос.)⁹⁹ (*Додаток Д, фото 11*).

Культурна спадщина – це зібрана квінтесенція творчості минулих поколінь, це певний механізм, котрий дозволяє та допомагає майбутньому суспільству думати, розвиватися, бути часткою еволюційних процесів. Центр Харкова – це архітектурний простір, котрий пов'язаний з поняттям духовності людини: тут розташовані Озерянський храм (Храм Озерянської ікони Божої Матері, Свято-Озерянська церква), Покровська церква (Покровский собор),

⁹⁸ Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель / Андрей Парамонов. – Харьков: Библекс, 2008. С. 66.

⁹⁹ Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. С. 238.

котрі разом складають коомплекс Покровського монастира, Благовіщенська церква, Успенський собор (Церква Успіння Пресвятої Богородиці, Свято-Успенський кафедральний собор) та ін. Як використовувала радянська влада функціональність духовного простору? Транслявання на листівках, фото путівників образу церков, соборів, дзвіниць – це не був намір влади залучити суспільство до релігійних практик, а «гра на публіку» – матеріал для споживання передусім зовнішнім споживачем. Ідея, вочевидь, полягала в тому, щоби зобразити багату культурну спадщин Харкова, включно з архітектурними шедеврами, історією, та наголосити, що люди зрештою зробили свій вибір на користь «комуністичного майбутнього», а не «Христового раю». І жителі та гості міста ходять тепер до дзвіниці Успенського собору слухати орган, а не молитися. Свідомість повинна бути очищена від «опіуму релігії», тому можна використовувати естетику архітектури якимось іншим способом. Культурна спадщина Харкова (попри її різноманітність) зображалася виключно як частина радянського світу. «В Харкові велику увагу приділяють збереженню пам'ятників архітектури. В 1959 році була реставрована колокольня успенського собору. На ній встановлений новий баштовий годинник, діаметр циферблату 3.7 метра, а довжина хвилинної стрілки 1.5 метри... В 1972 році почалися роботи з загальної реставрації Успенського собору. Після завершення реставраційних робіт тут розмістився лекторій, музей градобудівництва Харкова, а на дзвіниці – оглядовий майданчик» (пер. з рос.)¹⁰⁰. Успенський собор розташований за адресою: Университетская Горка, вул. Університетська, 11. «Дерев'яна церква тут була побудована в 1657 році, потім створений кам'яний собор (1685-1687рр), новий собор в 1783 році, будівництво дзвіниці – в 1844 році. Після реставраційних робіт тут було відчинено Будинок камерної і органної музики (1986р.). Дзвіниця є самою високою будівлею в Харкові; була третьою в

¹⁰⁰ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1974. С. 44.

Російській імперії (після Петропавлівського собора в С-Петербурзі та Києво-Печерської Лаври. В дзвіниці облаштовано діючий храм» (пер. з рос.)¹⁰¹ (Додаток Д, фото 12).

Зображення церков на видових листівках не акцентується, вони представлені переважно як історичне тло, міський історичний ландшафт. Наприклад, Озерянський храм Покровського монастиря (Храм Озерянської ікони Божої Матері, Свято-Озерянська церква), вул. Університетська, 8. «Була зведена в 1893-1896 роках по проекту В. Х. Немкіна. В зв'язку з закриттям монастиря в 1922-1939 роках була приходською; потім до 1996 року – сховищем Державного архіву Харківської області. В теперішній час – діюча. Пам'ятник архітектури» (пер. з рос.)¹⁰². (Додаток Д, фото 13). Цей храм представлений на фотолистівках в комплексній архітектурній композиції разом з Покровським собором: «Покровська церква (Покровський собор) – найстаріший храм міста, побудований на місці Благовіщенської церкви (1659), потім Миколаївської (1683); в 1689 створена кам'яна Покровська церква, в 1709 році вона була розширена, в 1799-1800 роках верхню церкву претворили в кафедральний собор, в 1844-1856 роках розписали зсередини. В 1992 комплекс Свято-Покровського монастиря бул повернутий до церкви; розміщений по вул.Університетська, 8/10. Є найстарішою кам'яною будівлею, вважається одним з найкрасивіших місць міста» (пер. з рос.)¹⁰³ (Додаток Д, фото 13).

Ще один культовий архітектурний шедевр міста – Кафедральний Благовіщенський собор. Автор: архітектор М. І. Ловцов. Побудований в 1888-1901 роках. Собор досить масивний, але естетично елегантний, має п'ять бань та дзвіницю, вищою за 75 метрів. «Чергування рядів кладки з червоної цегли

¹⁰¹ Соловійов В. О. Спутник краєведа Харківщини / В. О. Соловійов, С. А. Бахтина. – Харків: Харків, 2014. С. 95-96.

¹⁰² Соловійов В. О. Спутник краєведа Харківщини / В. О. Соловійов, С. А. Бахтина. – Харків: Харків, 2014. С. 94.

¹⁰³ Там само.

та смугсвітлої штукатурки нагадує за формою і стилем старовізантійські будівлі. Велика кількість деталей та поліхромне оформлення фасадів надають собору своєрідний вигляд. Споруда є висотною домінантою зарічного району і складовою частиною міських панорам західної зони» (пер. з рос.)¹⁰⁴ (*Додаток Д, фото 14*). На противагу скромній кількості культових зображень на фотолистівках – у путівниках ці релігійні об'єкти порівняно розтиражовані: знайдено було 15 фото з 345 досліджених (*Додаток Д, рис 2, таб 2*).

Співіснування та взаємопроникнення образів створюють культурну унікальність міста. Можемо спостерігати змішання майже протилежних за ідеологією культур – православної та комуністичної. Хоча радянська ідеологія багато запозичила саме в релігійних культурах, міський простір з приходом до влади нової політичної системи зазнав значних трансформації та був значною мірою переосмислений. Можна припустити, що було створено паралельний міфо-простір – з метою подолання минулого міста з яскравою дореволюційною «буржуазною» історією. Повною мірою це стосується знищених протягом радянського часу маркерів української ідентичності в Харкові.

У повсякденному житті історична пам'ять містян карбувалася, створювалася за допомогою повсякчасного інформаційного транслювання суспільству (звичайно і через друкування фотолистівок і путівників з образами Харкова, бо це була частина контрольованої радянської преси) нових назв найбільш комунікативних місць Харкова – його центральних площ. Сергіївська площа була перейменована в Пролетарську. Павлівська площа була перейменована в площу Рози Люксембург в 1919 році на честь «...непересічного діяча німецького та польського робочого руху, одного з засновників комуністичної партії Германії Рози Люксембург, по звирячому

---

¹⁰⁴ Лебфрейд А. Ю. Харьков Архитектура. Памятники. Новостройки. Путеводитель. / А. Ю. Лебфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Харьков: Прапор, 1987. С. 137.

вботої контрреволюціонерами в 1919 році» (пер. з рос.)¹⁰⁵. Миколаївську площу спершу в січні 1919 року перейменували в площу Тевелева, на честь «...одного з учасників боротьби за владу рад в Україні, члена Харківського підпільного обкому КП(б)У, який загинув в боротьбі з німецькими окупантами в 1918 році» (пер. з рос.)¹⁰⁶. В 1975 тепер вже площу Тевелева перейменували в Площу радянської України. Площу Дзержинського відразу назвали ім'ям голови і засновника Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем. Ім'ям «червоного ката». Площу заснували на місці старого пустиря після «Жовтневої революції». Загальний розмір площі – 11 га, довжина площі – 750 м, ширина – 130 м, кругла частина площі має діаметр 350 м.

Це найбільш розтиражовані міські локації на листівках та фото путівників – площа Дзержинського (*Додаток Д, фото 17*), площа Рози Люксембург (*Додаток Д, фото 18*), площа Радянської України (площа Тевелева) (*Додаток Д, фото 16*), Пролетарська площа (набережна річки Лопань) (*Додаток Д, фото 15*). Серед 373 внесених в базу даних листівок, 46 із зображенням Площі Дзержинського, 13 листівок з зображеннями локацій Площі Рози Люксембург, 12 листівок з зображеннями Площі Радянської України (Тевелева), 7 листівок із зображенням Пролетарської площі (набережна річки Лопань) (*Додаток Д, рис. 5, таб. 5*). Тобто, найбільш популярна площа міста (на листівках) – площа Дзержинського. У путівниках найчастіше зустрічається зображення Площі Радянської України (19 фото з 345 оброблених), на другому місці площа Дзержинського – 17 фото (*Додаток Д, рис. 4, таб. 4*).

Трансформації міського середовища можна добре помітити на прикладі розвитку транспортної інфраструктури. Протягом радянського часу в Харкові з'являються нові моделі трамваїв, тролейбусів, автобусів, автомобілів,

¹⁰⁵ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1977. С. 59.

¹⁰⁶ Там само. С. 49.

з'являється метро. Взагалі на листівках та фото путівників можна візуально спостерігати як добре розвинена транспортна інфраструктура Харкова другої половини ХХ ст.: найбільше листівок із зображеннями автомобілів, тролейбусів, трамваїв. Також показана присутність автобусів, тракторів. Зустрічаються листівки із зображеннями літаків, поїздів, човнів. Проаналізувавши базу даних, виявили, що з 373 оброблених листівок – 183 листівки містять зображення різноманітного транспорту (*Додаток Д, рис.7, таб.7*). З них – найбільше листівок з зображенням автомобілів – 117 од., зображення тролейбусів зустрічаються рідше – на 63 листівках, зображення трамваїв – на 57 листівках. Зображення автобусів присутні на 19 листівках. Серед 345 оброблених фото путівників транспорт міститься на 99 фото (*Додаток Д, рис.8, таб.8*).

Присутність транспорту на зображеннях (не тільки як приклад використання, але і як приклад виробництва) – це показник економічного розвитку міста, як і присутність на фото інших інфраструктурних об'єктів. Серед інфраструктурних об'єктів, зображених на видових листівках слід зазначити наступні: електричні ліхтарі освітлення, асфальтовані дороги, алеї, лінії електропередачі, телевежі, водогін, торговельна інфраструктура (*Додаток Д, рис. 6, таб 6*). Найбільше листівко із зображеннями електричних ліхтарів – 181 од., із зображенням асфальтованих доріг – 130 од., із зображенням магазинів – 66 од. Ще один різновид інфраструктурних об'єктів – це зображення магазинів, торговельних кіосків. Найчастіше на фото листівок та путівників зустрічаються зображення таких магазинів, як «ЦУМ», «Дружба», «Одяг», «Мистецтво», «Провіантський склад», показані «Будинок Торгівлі», «Будинок побуту». З 345 оброблених фото путівників – 13 містять зображення торговельної інфраструктури (*Додаток Д, рис. 2 , таб 2*). З 373 листівок 66 містять зображення торговельних об'єктів (*Додаток Д, рис.6, таб. 6*).

З розвитком урбанізації міста (теж показник економічного розвитку) в Харкові почали будуватися житлові «спальні» райони та мікрорайони. Найбільше під час забудови враховувалися функціональні та конструктивні якості архітектури будинків. Проектування багатоквартирної будівлі враховувало достатній доступ світла і свіжого повітря до кожної квартири. Архітектурно-художній образ самих будівель і житлових композицій не мали великого значення. При плануванні будівництва враховувалися наявність інфраструктурних зручностей для населення, відповідність санітарним нормам в плані озеленення. Також враховувалася економічна ефективність будівництва мікрорайонів – вона ґрунтувалася на типізації багатопверхових споруд. Найпопулярніші зображення новобудов – це вулиця 23 Серпня (*Додаток Д, фото 18*), вулиця Байрона (*Додаток Д, фото 19*), Салтівський житловий масив (*Додаток Д, фото 20*). Протягом досліджуваного періоду в місті з'явилися висотні будинки в стилі модернізму на залізобетонних конструкціях, з великими скляними вікнами, зі скляними фасадами. Прикладом є будівля готелю «Мир» (*Додаток Д, фото 21*), будівля редакційно-поліграфічного комплексу «Соціалістична Харківщина» (*Додаток Д, фото 22*).

Ще одним показником розвитку економічної складової міста є розбудова підприємств. На листівках (рідше) та фото путівників (частіше) можна спостерігати зображення виробничих процесів, результати виробництва – готову продукцію, зображення прохідних підприємств (Електроважмаш, Харківський тракторний завод, Турбінний завод, молокозавод, швейні фабрики, поліграфічний комбінат, велозавод). Непряма вказівка на присутність у місті підприємств – це зображення палаців, будинків культур (Палац культури ХТЗ, БК Залізничників – в місті є вагоноремонтний завод; БК ХЕМЗ). Ці підприємства є частиною міської інфраструктури та їхні палаци культури є архітектурним надбанням Харкова радянської доби. Зображень, пов'язаних з виробничими процесами на фото путівників – 17 з

345 оброблених фото, ще 9 фото із зображеннями будинків культур від виробництв (*Додаток Д, рис.9, таб.9*).

Отже, місто Харків постає перед читачем візуальної інформації листівок та путівників як місто з дуже неоднорідною архітектурою: важкий, обтяжливий у просторі конструктивізм досить гармонійно поєднаний з будинками у стилі неокласицизму, модернізму індустріалізму. Архітектурні споруди найбільш різноманітні – мають різноповерхову структуру. Функціоналізм поєднується з художніми показниками, створюючи оригінальні, тільки Харкову притаманні, архітектурні композиції. Харків на фото листівок та путівників поєднує кілька архітектурних стилів – дореволюційний «буржуазний» та новий радянський. Також слід враховувати, що «...у культурі повсякденності радянської доби діяла модель поведінки подвійної лояльності і подвійної ідентичності. У публічній сфері, на «передньому плані», кожний повинен був добре виконувати роль «радянської людини», що не приймає буржуазну ідеологію, буржуазний світогляд. А повсякденне життя цієї ж людини було пов'язане з такими поняттями, як комунальна квартира, клуб, парк культури і відпочинку, суботник тощо. Однак на «задньому плані» повсякденності, а іноді навіть на «передньому» її плані, не всі продовжували грати цю роль... «радянська людина» – як маска: одні добровільно її носили, активно приймали це нове обличчя, інші – не настільки активно й добровільно, скоріше вимушено, заради пристосування; треті її зовсім не приймали»¹⁰⁷. Національні традиції містян майже не відображуються в архітектурі, зафіксованій на листівках та фото путівників: глядач, який ніколи не був в Харкові, навряд чи зміг зрозуміти культурну різноманітність міста, споглядаючи листівки та фото путівників. Українська культурна складова репрезентована доволі схематично: зрідка на будівлях – вокзалу, кіноконцертного залу, універмагу тощо – можна побачити написи українською

---

¹⁰⁷ Див.: Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019.

(«Харків», «Україна», «ХЗП», «Будинок побуту», «Універмаг» тощо). Найбільш розтиражованими були листівки і фото путівників із зображенням центральної частини міста. Своєю чергою нові райони Харкова були репрезентовані типовими, схожими один на другий будинками-багатоповерхівками (сірі, безбарвні, гостро-прямокутні). Місто на листівках та фото путівників досліджуваного часу показується як урбанізований, промисловий гігант з новими локаціями для нового (радянського) способу життя. Інфраструктура міста показана досить розгалуженою та розвиненою – переважає багатотранспортність; присутні зручні локації для найрізноманітніших комунікацій, міські простори освітлюються електрикою, вулиці та проспекти вкриті асфальтом тощо.

ВИСНОВКИ

Представлене дослідження репрезентації візуальних образів Харкова на видових листівках та фото путівників 1950-1980 років було здійснено із застосуванням семіотичного та компаративістського (історико-порівняльного) підходів до аналізу візуальних джерел, а також на основі побудованих за допомогою Microsoft Access 2010 двох реляційних баз даних видових листівок та фото путівників Харкова досліджуваного часу.

У результаті дослідження було встановлено, що видові листівки та фото путівників безперечно мали велике значення для конструювання візуальних образів Харкова як великого соціалістичного міста протягом другої половини ХХ ст. Репрезентовані образи часто були вигаданими та мали ідеологічне спрямування. Наприклад, образ екологічно чистого Харкова не співпадав з реальним екологічним становищем промислового міста. А власне індустріальний аспект міста на видових листівках майже не відображений (про наявність промислових підприємств можемо здогадуватися із зображень їх палаців культури). Водночас промисловий аспект добре презентовано на фото путівників. Видові листівки та фото путівників дозволяють виявити певну специфіку візуальної репрезентації міста протягом пізньорадянського часу. Насамперед, ця специфіка полягала у відсутності цілісного образу Харкова, який одночасно був індустріальним, культурним, науковим центром України.

Репрезентовані образи Харкова на видових листівках та фото путівників другої половини ХХ ст. мали передусім ідеологічне та пропагандистське спрямування. За допомогою листівок та путівників створювалися різноманітні образи міста Харкова – одночасно як соціалістичного, індустріального мегаполісу, освітнього, культурного центру, архітектурної твердині (слід згадати стиль конструктивізм та поширені на листівках та фото путівників монументальні образи міста). Видові листівки та фото путівників мали

важливе значення для конструювання та популяризації міської ідентичності Харкова як «залізобетонного міста трудової слави». Харків поставав в якості сучасного соціалістичного міста. Наприклад, активність, динамічність міста подавалася на листівках та фото путівників через відображення розгалуженої транспортної інфраструктури (різноманітний легковий автотранспорт, тролейбусні, трамвайні лінії, залізничний транспорт, літаки, тощо), продуманої міської забудови, чистих вулиць, радісних та вдячних людей (про останнє можна говорити на основі репрезентованих комеморативних практик). Листівки та фото путівників загалом створювали стереотипні уявлення про місто та його мешканців, можна чітко прослідкувати ідеологічні симпатії авторів листівок та фото путівників.

На основі аналізу побудованих реляційних баз даних видових листівок та фото путівників можна стверджувати, що Харків поставав на них як місто з розвинутим зовнішнім екологічним благоустроєм, з набережними вздовж річок, природними зеленими зонами і створеними штучно рекреаційними зонами тощо. На видових листівках та фото путівників Харкова 1950-1980-х років представлені такі системи озеленення, як: зелені насадження, міські сади (наприклад, Сад імені Т. Г. Шевченка), парки (наприклад, Парк імені О. М. Горького, Лісопарк), сквери (наприклад, малі озеленені ділянки – Сквер Перемоги, Каскадний сквер) тощо. Такі зелені зони були доступні для всіх містян і гостей міста, тобто мали характер загального користування. Природні зони зазвичай показані в гармонійному поєднанні з елементами великих (меморіал, пам'ятники, скульптури) та малих (альтанки, балюстради, сходи, клумби, лави) архітектурних форм.

Слід зазначити, що на листівках та фото путівників міські локації – площі, сквери, набережні, вулиці – зазвичай подавалися як місця відпочинку, прогулянок, зустрічей, спілкування мешканців міста. Міське середовище поставало передусім як простір, створений для добробуту радянської людини.

Місто Харків пізньорадянського часу поставало перед читачем візуальної інформації як місто з доволі неоднорідною архітектурою: важкий, обтяжливий у просторі конструктивізм поєднаний з будинками у стилі неокласицизму, модернізму, індустріалізму. На листівках та фото путівників найрізноманітніші архітектурні споруди мали різноповерхову структуру. Функціоналізм поєднувався з художніми елементами, створюючи оригінальні, тільки Харкову притаманні архітектурні композиції.

Загалом Харків постає на видових радянських листівках та фото путівників, по-перше, як місто «робітничої слави»; по-друге, як місто «радянських героїв», борців «...за честь і незалежність своєї Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.»; по-третє, як освітній та культурний центр, де шанувалась творчість, література, поезія, де дбали про виховання молодого покоління на чолі з видатними педагогами (зокрема, «...дитячою комуною імені Ф. Е. Дзержинського під Харковом», якою керував радянський педагог і письменник А. С. Макаренко). Меморіальні місця пам'яті на видових листівках та фото путівників сприяли утвердженню пантеону «радянських героїв», часто зображувалися в контексті певних комемораційних практик (найчастіше покладання до пам'ятників квітів, вінків, почесна варта піонерів тощо).

Водночас національних українських складових на видових листівках та фото путівників практично немає. Пам'ятник Т. Г. Шевченку (в Саду імені Т. Г. Шевченка) та пам'ятника М. М. Коцюбинському (на розі Пушкінської і Чернишевської) були чи не єдиними монументальними місцями пам'яті, що репрезентували українську культуру на листівках та фото путівників Харкова радянського часу. Іншим прикладом спорадичної репрезентації української культури в місті були написи українською мовою, які можна побачити на будівлях вокзалу, кіноконцертного залу, універмагу тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева Г. К. Знакомтесь, Харьков. Путеводитель / Г. К. Андреева, В. В. Олейник. – Харьков: Прапор, 1979. – 94 с.
2. Герасименко Ю. Встречи с Харьковом / Ю. Герасименко. – Харьков: Прапор, 1984. 62 с.
3. Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. 2-е изд. доп. – Харьков: Прапор, 1978. – 334 с.
4. Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1976. – 296 с.
5. Голиков А. П. Харьков. Краткая справочная книга. 2-е изд. доп. / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алфёров. – Харьков: Прапор, 1978. – 334 с.
6. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. 3-е перер. и доп. – Харьков: Прапор, 1974. – 320 с.
7. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. 4-е испр. и доп. – Харьков: Прапор, 1977. – 272 с.
8. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Издание 3-е, переработанное и дополненное. – Харьков: Прапор, 1974.
9. Лебфрейд А. Ю. Харьков Архитектура. Памятники. Новостройки. Путеводитель. / А. Ю. Лебфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. 2-е изд. испр. и доп. – Харьков: Прапор, 1987. – 151 с.
10. Немчонок Б. Я. Харків. Пам'ятні історичні місця / Б. Я. Немчонок, О. Л. Сарана. – Харків: Прапор, 1967. – 159 с.
11. Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. – Харьков: Библикс, 2008. – 256 с.
12. Харків – Комплект листівок. Київ: Мистецтво, 1966. – 2 шт.ю

13. Харків листівки/ Кропивницький. – Министерство связи СССР, 1968. – 2 с. ю
14. Харків. 1955р., 24шт, Київ, Державне видавництво «Мистецтво», фотознімки Начинкіна М., тираж 10000 шт., чорно-білого друку.
15. Харків. 1971р., 21 шт., Київ, видавництво «Мистецтво», фото Павловська Н.С., тираж 160000 шт., кольоров
16. Харків. 1975р. 18шт. , Київ, «Радянська Україна», художник Коцупал В., тираж 100000шт., кольорові.
17. Харків. 1977р. 22шт., Київ, «Мистецтво», фото Паксіна М.К., тираж 112000. Кольорові.
18. Харків. 1977р., 10шт. ,Київ, «Радянська Україна», худ. Машков, тираж 100000шт. , кольорові.
19. Харків. 1979р., 10шт.,Київ, «Радянська Україна», худ. Суханкін М., тираж 165000шт., кольорові.
20. Харків. 1980р., 11шт.. Київ, «Радянська Україна», худ. Машков В., тираж 100000 шт., кольорові
21. Харків. 1985р., 21шт., Київ, «Мистецтво», фото Міндель Б.О.,Концевич В.Б., кольорові.
22. Харків. Комплект листівок. – Київ: Радянська Україна, 1974. – 15 шт. ю
23. Харків. Комплект листівок. / Р. Якименко, К. Шамшина. – Київ: Радянська Україна, 1970. – 13 шт. ю
24. Харків. Комплект листівок. / Р. Якименко. – Київ: Радянська Україна, 1979. – 10 шт. ю
25. Харків. Комплект листівок. / Р. Якименко. – Київ: Радянська Україна, 1975. – 9 шт.ю
26. Харків. Листівка До 30-річчя визволення від фашистських загарбників/ Якименко. – Київ: Радянська Україна, 1972.ю
27. Харків.1982р., 11шт. Київ, «Радянська Україна», фото Якименко Р., тираж 212000шт., кольорові.

28. Харьков. 1976р. 12 шт., Москва, издательство «Планета», фото Топуза, тираж 30000шт., черно-білого друку.
29. Харьков. 1981р., 16шт., Москва, издательство «Планета», фото Кирюхина В., тираж 325000шт., кольорові
30. Харьков. Комплект открыток. – Москва: Планета, 1981. – 16 шт.ю
31. Харьков. Комплект открыток. / Красный пролетарий. – Москва: Плакат, 1987. – 10 шт. ю
32. Харьков. Открытка, Двойная художественная карточка 1976
33. Харьков. Открытки / Веселова, Захарченко., - Министерство связи СССР 1979. – 2 с.ю
34. Харьков. Открытки / Г. Буланов., - Министерство связи СССР 1983. – 3 шт. ю
35. Харьков. Открытки / Р. Якименко, Н. Веселова., - Министерство связи СССР 1985. – 8 шт. ю
36. Харьков. Почтовая карточка / В. Тарасевич, Л. Леонидов. – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1960. – 8 шт. ю
37. Харьков. Почтовая карточка / Кропивницький. – Министерство связи СССР, 1970. 2шт. ю
38. Бабка В. Л. Исторична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. канд. політ. наук. Ніжин, 2016. 249 с.
39. Глибовець В. Л, Костюк А. В. Роль ландшафтного дизайну у розвитку сучасного міста // Економічна та соціальна географія. 2013. №2. С. 223-232.
40. Горохов В. А. Городское зелёное строительство / В. А. Горохов. – Москва: Стройиздат, 1991. – 416 с.
41. Дьяченко М. Т. Харків. Путівник / М. Т. Дьяченко, М. В. Уманський, В. В. Олійник. – Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. – 138 с.

42. Забочень М. С. Филокартия / М. С. Забочень. – Москва: Связь, 1973. 104с.
43. Замлинський В. О. Спеціальні історичні дисципліни / В. О. Замлинський, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич. – Київ: навчальний посібник, 1992
44. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
45. Крижановська Н. Я. Основи ландшафтної архітектури та дизайну / Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. – Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. – 348 с.
46. Куліков В., Склокіна І. та ін. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. – Київ: ФОП Шумилович Б., 2018. – 244 с.
47. Лаврук Н. Типологія українських листівок кінця ХІХ-початку ХХ ст. / Наталія Лаврук. // стаття
48. Микола Гоголь як провідник української культури у світ [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. Точка зору. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1566234.html>.
49. Міхеєва О. К. Соціологія міста / Ред. О. К. Міхеєва. – Донецьк: Ноулідж, 2010. – 464 с.
50. Міхно Н. К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору. Монографія. / Н. К. Міхно. – Дніпро: Видавничо-поліграфічний дім "Формат А+", 2020. – 423 с.
51. Пирогов С. В. Соціологія міста / С. В. Пирогов. 2-е доп. и перер. – Томск: Национальный фонд подготовки кадров, 2003. – 180 с.
52. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. – Москва: Международные отношения, 2001. – 560 с.
53. Проектування міських територій. Ч. 2. / Під ред. І. Е. Линник, О. В. Завальний. Харків: ХНУМР імені О. М. Бекетова, 2019. – 544 с.
54. Проектування міських територій. Ч.1. / Під ред. В. Т. Семенова, І. Е. Линник. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. – 449 с.

55. Пуар І. В. Поштова листівка початку ХХ ст., я як елемент міської субкультури (на прикладі поштівок з видами Кам'янець- Подільського / І. В. Пуар.
56. Путятин В. Д. Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини. Збірка науково-популярних статей / В. Д. Путятин. – Харків: Курсор, 2011. – 280 с.
57. Розанова Ю. Н. Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект / Ю. Н. Розанова. // Историческая мысль. – 2014. – №5. с. 281–285.
58. Середюк О. Про символіку більшовиків [Електронний ресурс] / Олександр Середюк // Волинь POST. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.volynpost.com/blogs/1236-pro-symvoliku-bilshovykiv>.
59. Соловйов В. О. Спутник краєведа Харківщини / В. О. Соловйов, С. А. Бахтина. – Харків: Харків, 2014. 188 с.
60. Татаринов М. П'ятеро несут холодильник: шість утрачених пам'яток Харківська [Електронний ресурс] / Михайло Татаринов // <https://mykharkov.info/>. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://mykharkov.info/news/pyatero-nesut-holodilnik-shest-utrachennyh-pamyatnikov-harkova-96333.html>.
61. У пошуках обличчя міста: Практики самопрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. – Харків : Видавництво Точка, 2021. – 564 с.
62. Хаттон П. История как искусство памяти. Санкт-Петербург: Владимир-Даль, 2004. – 424 с.
63. Цигичко С. П. Екологія в архітектурі і містобудуванні / С. П. Цигичко. – Харків: ХНАМГ, 2012. – 146 с.
64. Цигичко С. П. Екологія в архітектурі і містобудуванні / С. П. Цигичко. – Харків: ХНАМГ, 2012. 146.

65. Шаповал Ю. (ред.). Культура історичної пам'яті: Європейський та український досвід. – Київ: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. – 600 с.
66. Gerven Oei, V. W. J. Going Postcard : The Letter(S) of Jacques Derrida. – Brooklyn, New York: Punctum Books, 2017. – 240 p.
67. Kisiel, P. Invisible cities: postcard writing in industrial cities (1956-1988) // Journal of Tourism and Cultural Change, 2022, 20(3), pp. 406–418.
68. Lydecker, J. K. Constructing Memory: Picture Postcards of New York City // The Hopkins Review, 2011, 4(2), pp. 229–270.
69. Shonk-Rusych, K. and Starostiak, O. and Szonk, K. Ukraine in postcards / Konstantyn Szonk-Rusych; photographers, Osyp Starostiak, K. Szonk. – New York: K. Szonk-Rusych, 1981. – 168 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1. Кількість листівок, присвячених Харкову, за періодами.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок (Хрущовськ відлига 1953-64рр.)	75
Кількість листівок (Криза тоталіт. Системи 1964-85)	256
Кількість листівок (Період перебудови 1985-91рр.)	28
Кількість листівок (не вказаний рік)	14

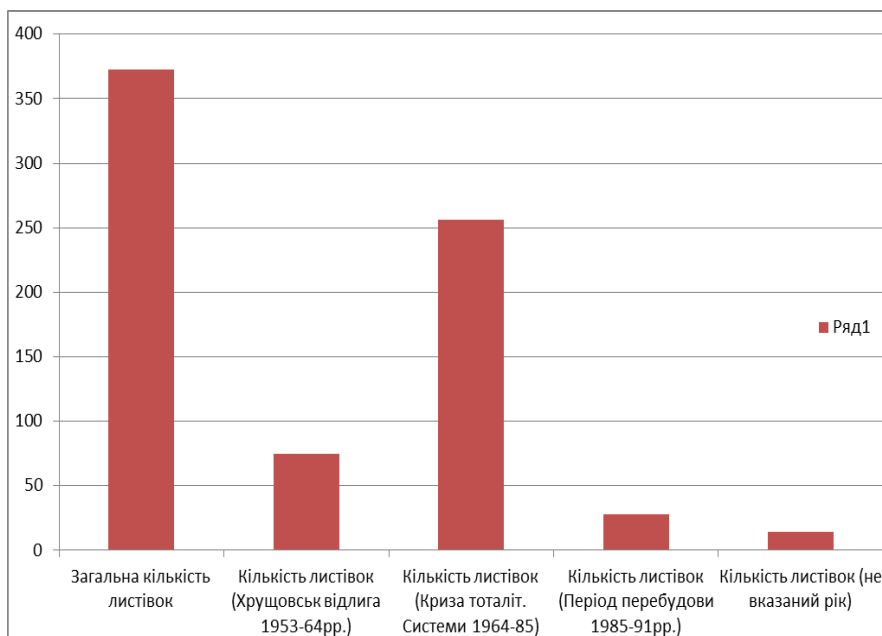

Рисунок 1. Кількість листівок, присвячених Харкову, за періодами.

Таблиця 2. Кількість фото путівників, присвячених Харкову, за періодами.

Загальна кількість фото путівників	345
К-сть фото (Хрущовська відлига 1953-1964)	46
К-сть фото (Криза тоталітарної системи 1964-1985)	248
К-сть фото (Період перебудови 1985-1991)	51

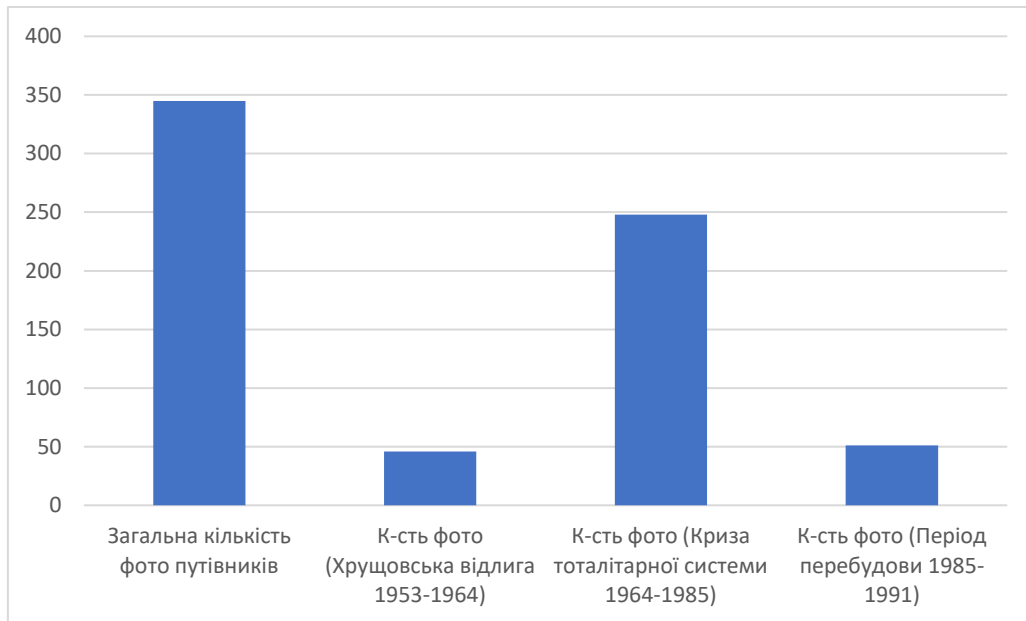

Рисунок 2. Кількість фото путівників, присвячених Харкову, за періодами.

Таблиця 3. Загальна характеристика кількості листівок, присвячених Харкову, із зображеннями різних об'єктів.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок(зображення установ)	177
Кількість листівок (освітні установи)	69
Кількість листівок (державні установи)	70
Кількість листівок (культурні установи)	29
Кількість листівок (медичні установи)	3
Кількість листівок (спортивні установи)	6
Кількість листівок(Інфраструктурні об'єкти)	332
Кількість листівок (екологічні об'єкти)	326

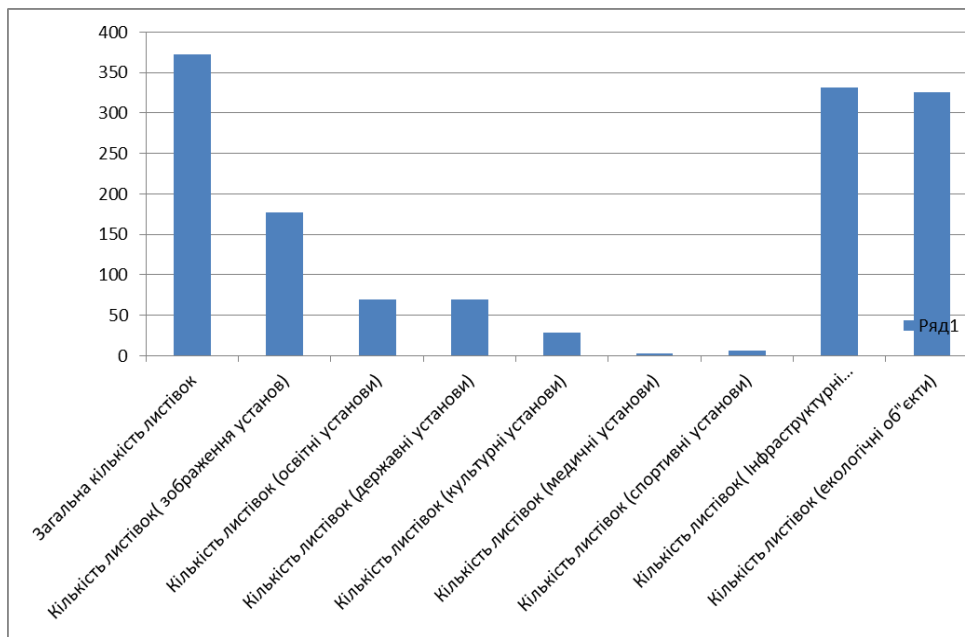

Рисунок 3. Загальна характеристика кількості листівок, присвячених Харкову, із зображеннями різних об'єктів.

Додаток Б

Таблиця 1. Присвоєння штрих-коду листівкам.

Штрих-код листівки		XXXXXXXXXX		
X		РІК		
X		СТВОРЕННЯ		
X				
X			Код	Колекція
X	КОЛЕКЦІЯ		11	Бібліотека ім.Короленка, загальний доступ
X			12	Бібліотека ім.Короленка, колекція Романова П.І.(1частина)
X	НОМЕР		13	Бібліотека ім.Короленка, колекція Романова П.І.(2 частина)
X	ЛИСТІВКИ		14	Колекція Дмитренко Ю.О.
X				
X				

Таблиця 2. Присвоєння штрих-коду фото з путівників.

Штрих код путівника		XXXXXXXXXX
X		Рік створення путівника
X		
X		
X		
X		Код путівника
X		
X		номер фото путівника
X		
X		
X		

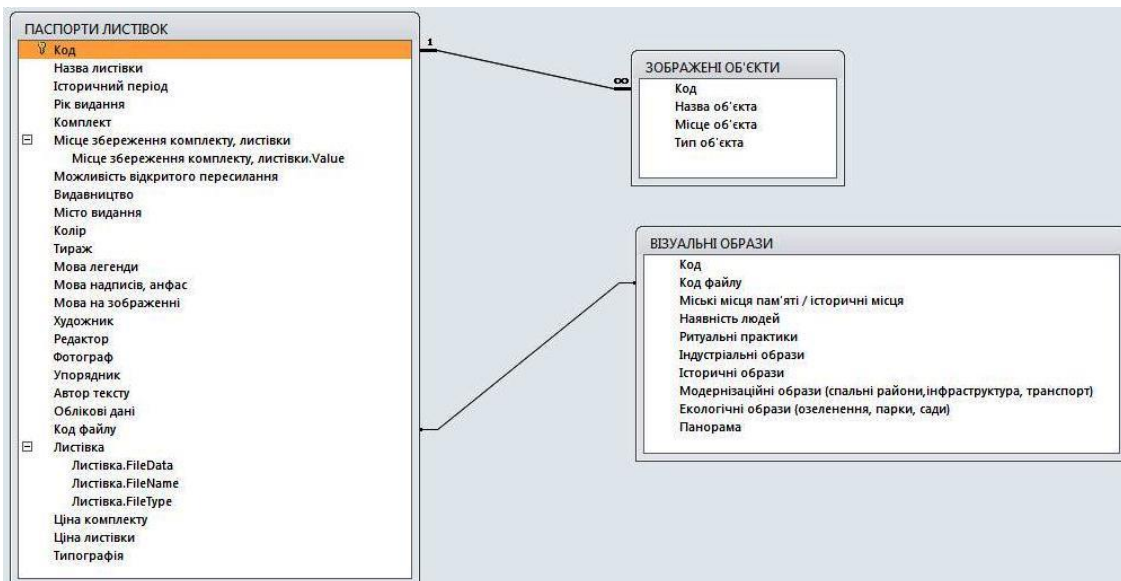

Рисунок 1. Схема даних реляційної бази даних листівок.

Додаток В

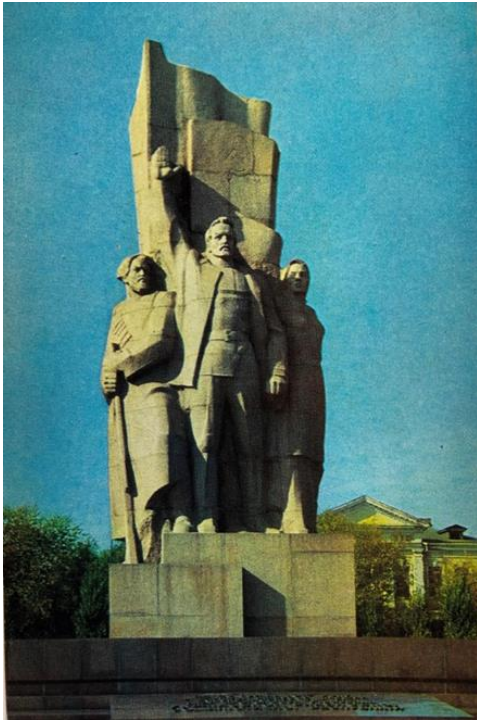

Фото 1 (листівка)

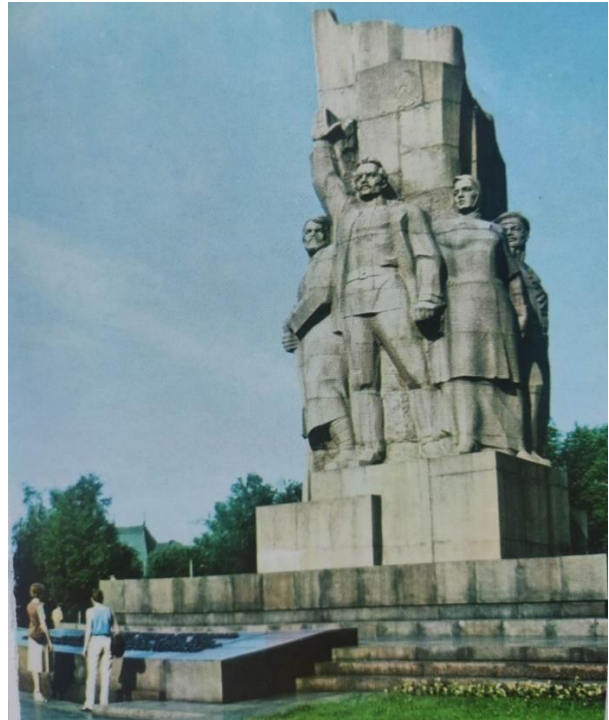

Фото 2 (путівник)

«Пам'ятник на честь проголошення радянської влади в Україні»

Фото 3 (листівка)

Фото 4 (путівник)

«Пам'ятник борцям Жовтневої революції»

Фото 5 (листівка)
«Пам'ятник В. І. Леніну»

Фото 6 (путівник)

Фото 7 (листівка)
«Пам'ятник Володимирі Ульянову»

Фото 8 (путівник)

Фото 9 (листівка)
«Пам'ятник Миколі Рудневу»

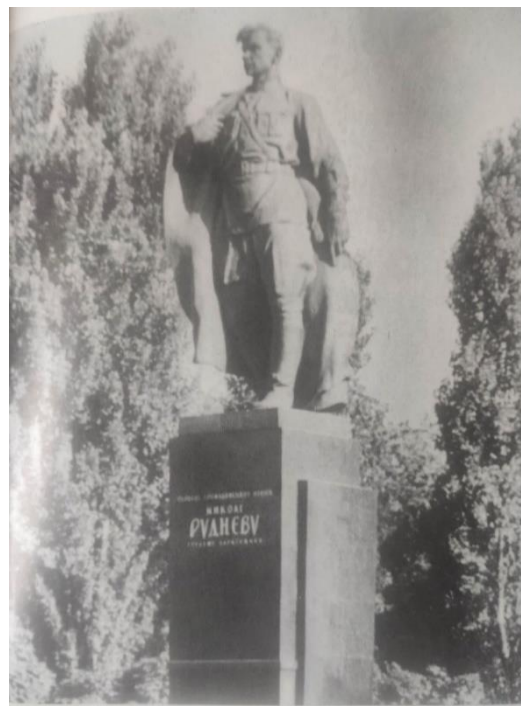

Фото 10 (путівник)

Фото 11 (листівка)
«Пам'ятник Івану Котлову»

Фото 12 (путівник)

Фото 13 (листівка)
«Пам'ятник Я. М. Свердлову»

Фото 14 (путівник)

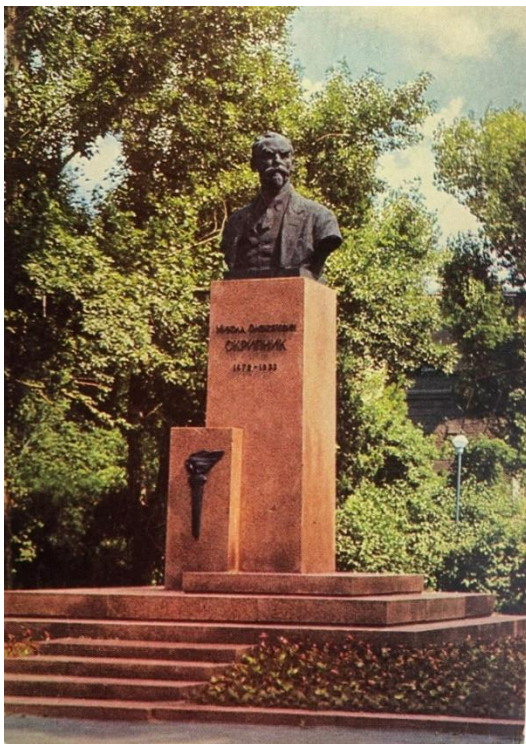

Фото 15 (листівка)
«Пам'ятник М. О. Скрипнику»

Фото 16 (путівник)

Фото 17 (листівка)
«Пам'ятник О. С. Макаренку»

Фото 18 (путівник)

Фото 19 (листівка)
«Пам'ятник Г. К. Ордженікідзе»

Фото 20 (путівник)

Фото 21 (листівка)

Фото 22 (путівник)

Меморіальний комплекс Слави в Лісопарку

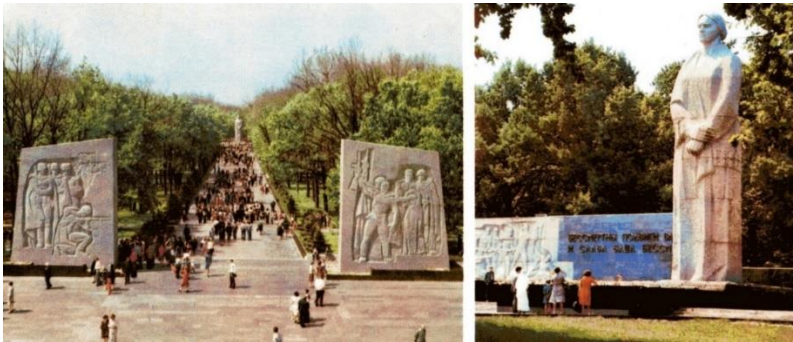

Фото 23 (листівка)

Меморіальний комплекс Слави в Лісопарку

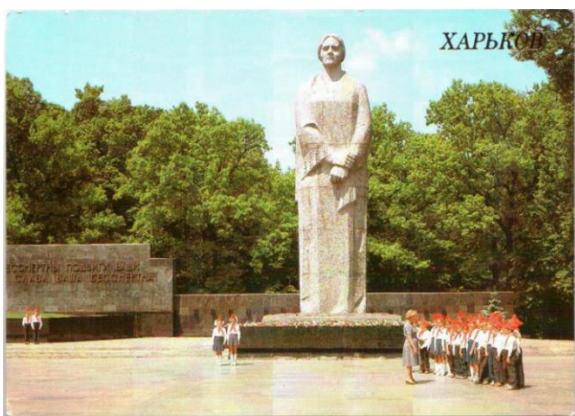

Фото 24 (листівка)

Меморіальний комплекс Слави в Лісопарку

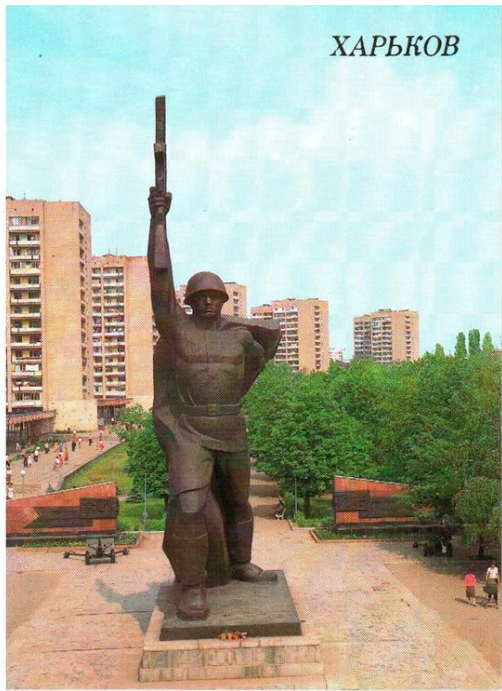

Фото 25 (листівка)
«Пам'ятник Воїнам-визволителям»

Фото 26 (путівник)

Фото 27 (листівка)

Фото 28 (путівник)

Монументальна стела «Зірка», розташована на вул. Харківських дивізій

Фото 29 (листівка)
«Пам'ятник Т. Г. Шевченку»

Фото 30 (путівник)

Фото 31 (листівка)
«Пам'ятник В. Н. Каразіну»

Фото 32 (путівник)

Фото 33 (листівка)
«Пам'ятник М. М. Коцюбинському»

Фото 34 (путівник)

Фото 35 (листівка)
«Пам'ятник М. В. Гоголю»

Фото 36 (путівник)

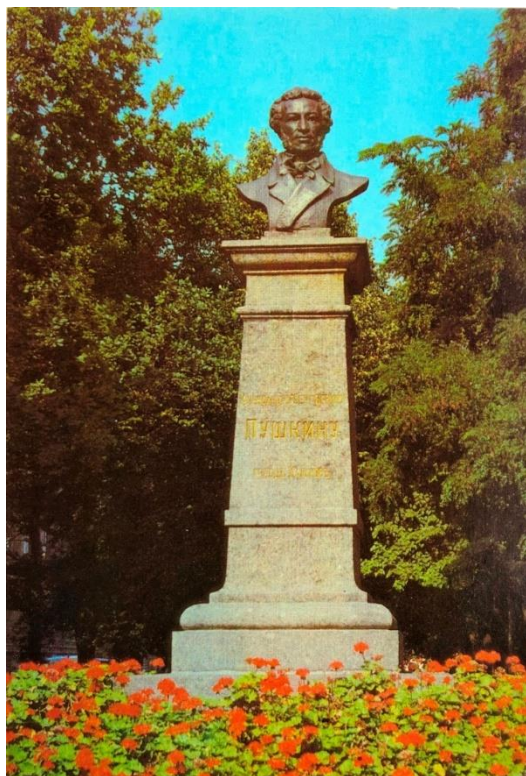

Фото 37 (листівка)
«Пам'ятник О. С. Пушкіну»

Фото 38 (путівник)

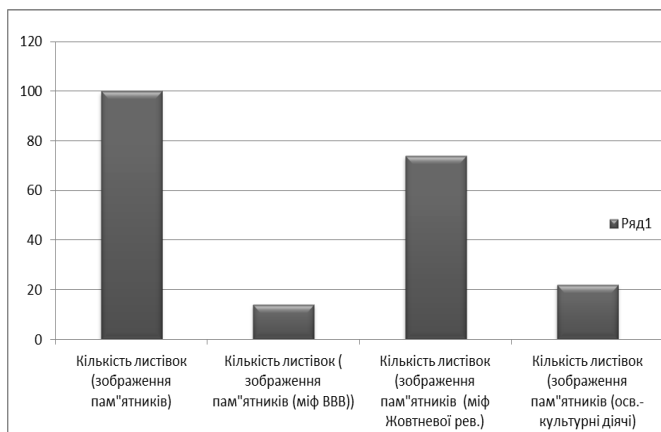

Рисунок. 1. Репрезентація на видових листівках монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1950-1980-х рр.

Таблиця 1. Репрезентація на видових листівках монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1950-1980-х рр.

Кількість листівок (зображення пам'ятників)	100
Кількість листівок (зображення пам'ятників (міф ВВВ))	14
Кількість листівок (зображення пам'ятників (міф Жовтневої рев.))	74
Кількість листівок (зображення пам'ятників (осв.-культурні діячі))	22

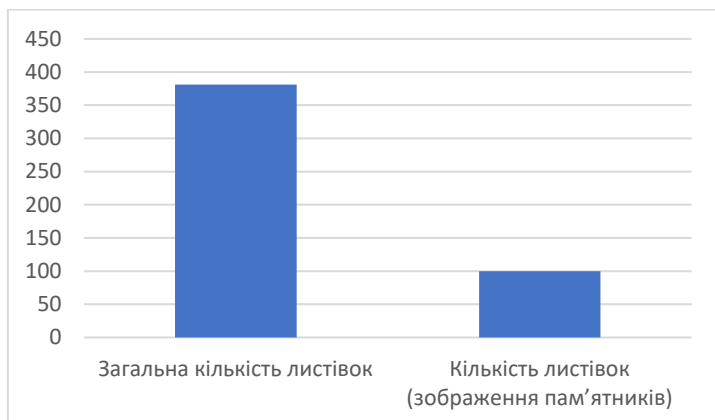

Рисунок. 2. Листівки із зображенням монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1950-1980-х рр.

Таблиця 2. Листівки із зображенням монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1950-1980-х рр.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок (зображення пам'ятників)	100

Рисунок 3. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1960-1980-х рр.

Таблиця 3. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1960-1980-х рр.

Загальна кількість фото в путівниках	345
Кількість фото із зображенням пам'ятників	52
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Великої Вітчизняної війни)	9
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Жовтневої революції)	26
Кількість фото із зображення пам'ятників діячам культури	17

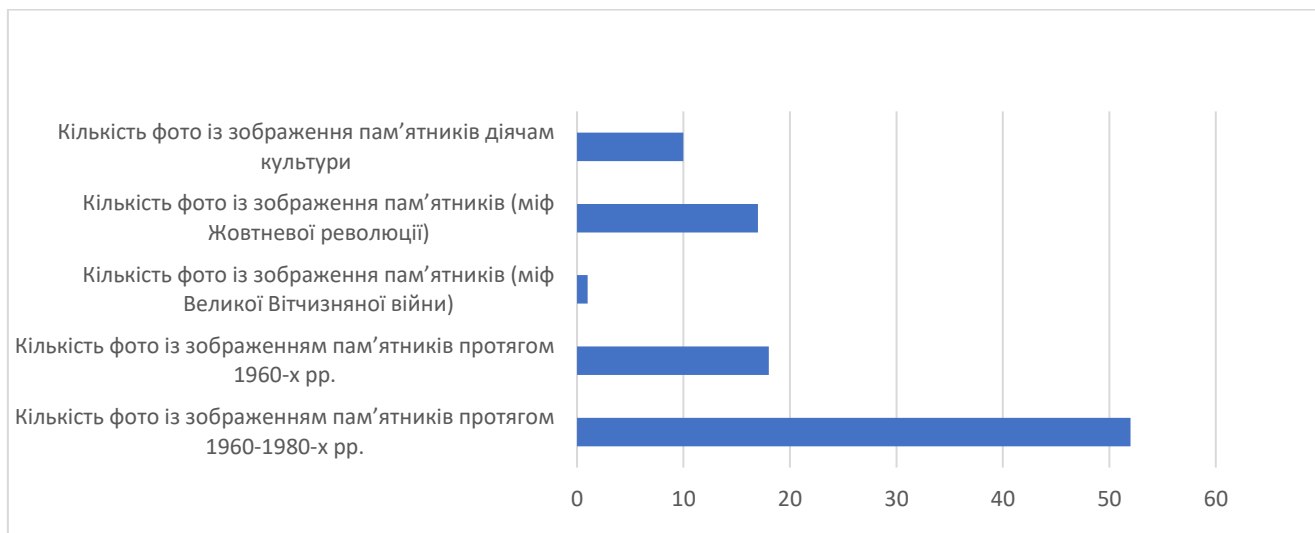

Рисунок 4. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1960-х рр.

Таблиця 4. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1960-х рр.

Кількість фото із зображенням пам'ятників протягом 1960-1980-х рр.	52
Кількість фото із зображенням пам'ятників протягом 1960-х рр.	18
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Великої Вітчизняної війни)	1
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Жовтневої революції)	7
Кількість фото із зображення пам'ятників діячам культури	10

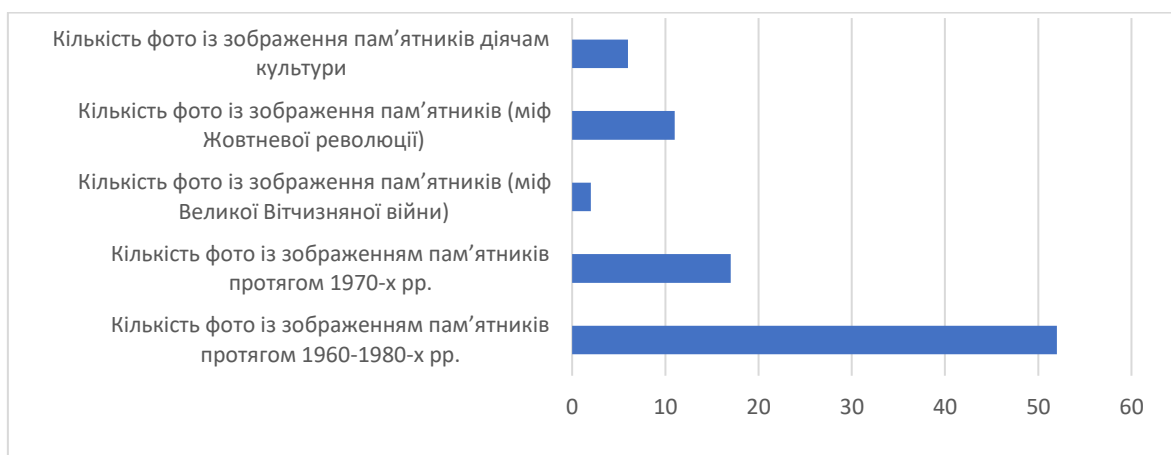

Рисунок 5. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1970-х рр.

Таблиця 5. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1970-х рр.

Кількість фото із зображенням пам'ятників протягом 1960-1980-х рр.	52
Кількість фото із зображенням пам'ятників протягом 1970-х рр.	17
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Великої Вітчизняної війни)	2
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Жовтневої революції)	11
Кількість фото із зображення пам'ятників діячам культури	4

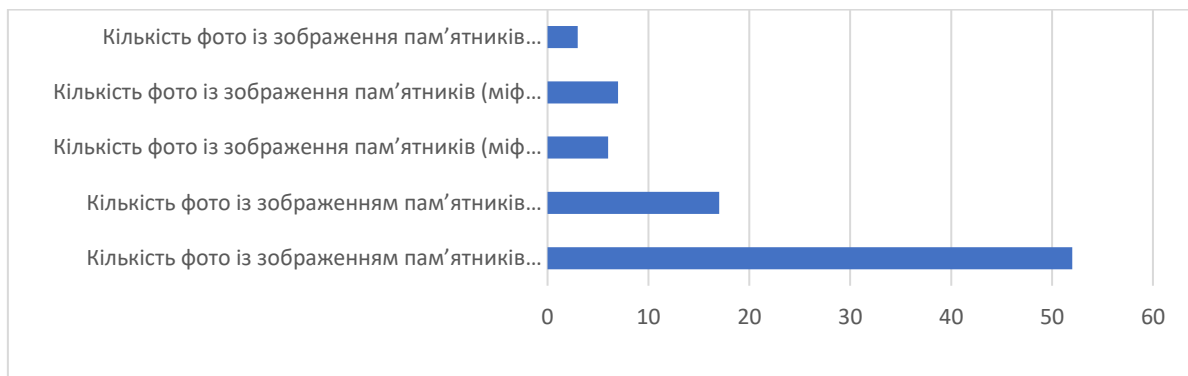

Рисунок 6. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1980-х рр.

Таблиця 6. Кількість фото в путівниках із зображеннями монументальних місць пам'яті Харкова протягом 1980-х рр.

Кількість фото із зображенням пам'ятників протягом 1960-1980-х рр.	52
Кількість фото із зображенням пам'ятників протягом 1980-х рр.	17
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Великої Вітчизняної війни)	6
Кількість фото із зображення пам'ятників (міф Жовтневої революції)	8
Кількість фото із зображення пам'ятників діячам культури	3

Додаток Г

Фото 1 (листівка)

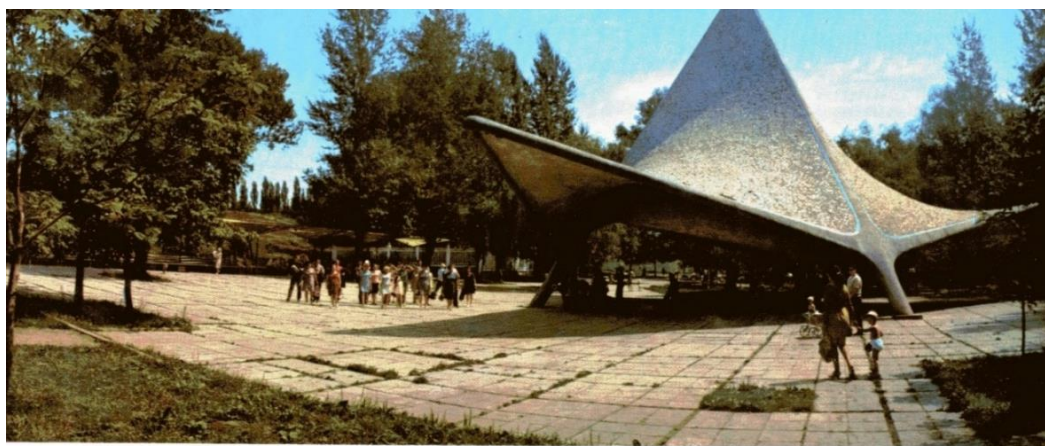

Фото 2 (листівка)

Фото 3 (листівка)

Фото 4 (листівка)

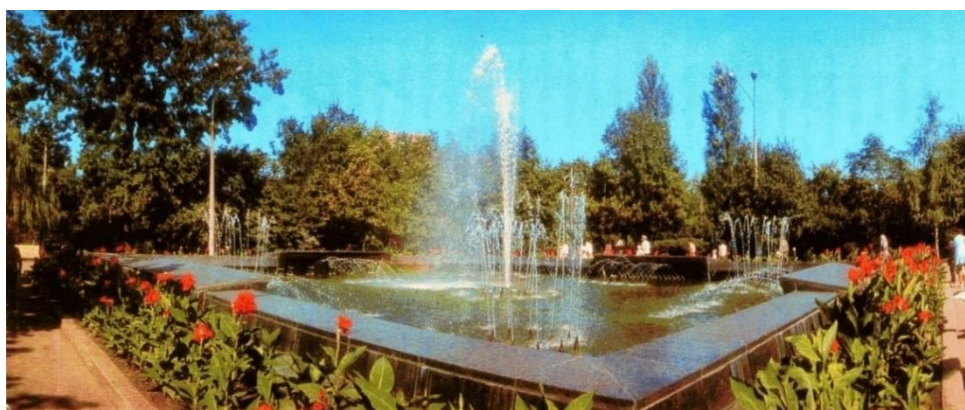

Фото 5 (листівка)

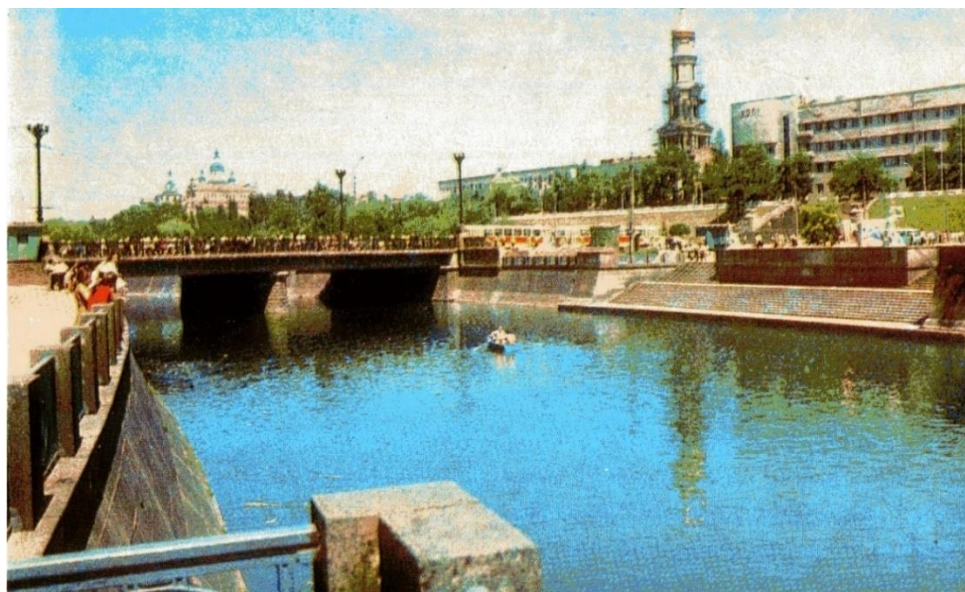

Фото 6 (листівка)

Фото 7 (листівка)

Фото 8 (листівка)

Фото 9 (листівка)

Фото 10 (листівка)

Фото 11 (листівка)

Фото 12 (листівка)

Фото 13 (путівник)

Фото 14 (путівник)

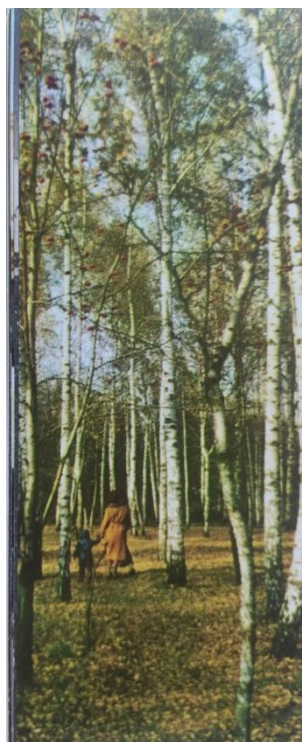

Фото 15 (путівник)

Фото 16 (путівник)

Фото 17 (путівник)

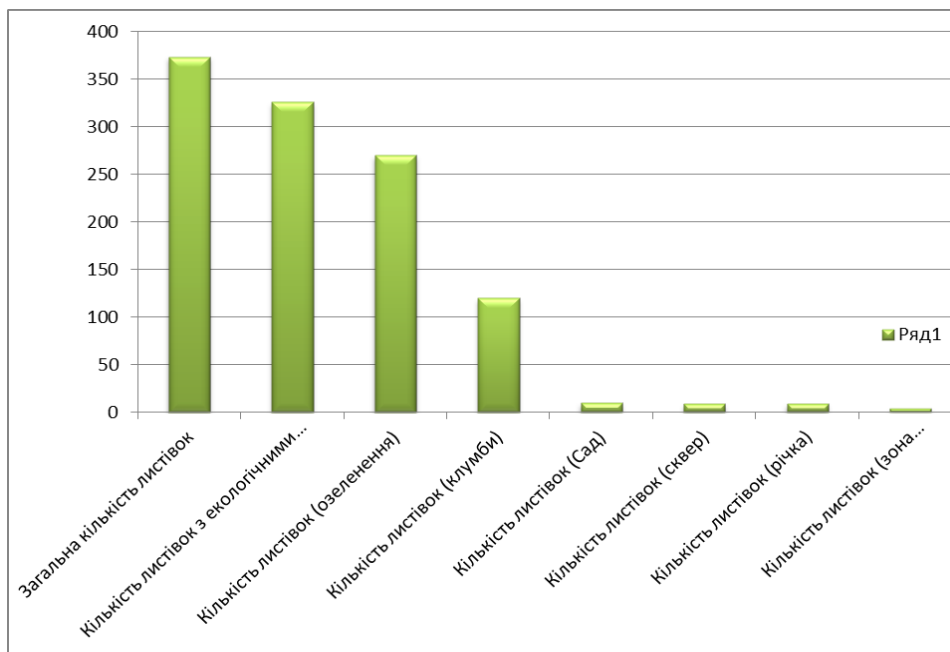

Рисунок 1. Кількість листівок із зображенням екологічних об'єктів.

Таблиця 1. Кількість листівок із зображенням екологічних об'єктів.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок з екологічними об'єктами	326
Кількість листівок (озеленення)	270
Кількість листівок (клумби)	120
Кількість листівок (Сад)	10
Кількість листівок (сквер)	9
Кількість листівок (річка)	9
Кількість листівок (зона відпочинку)	4

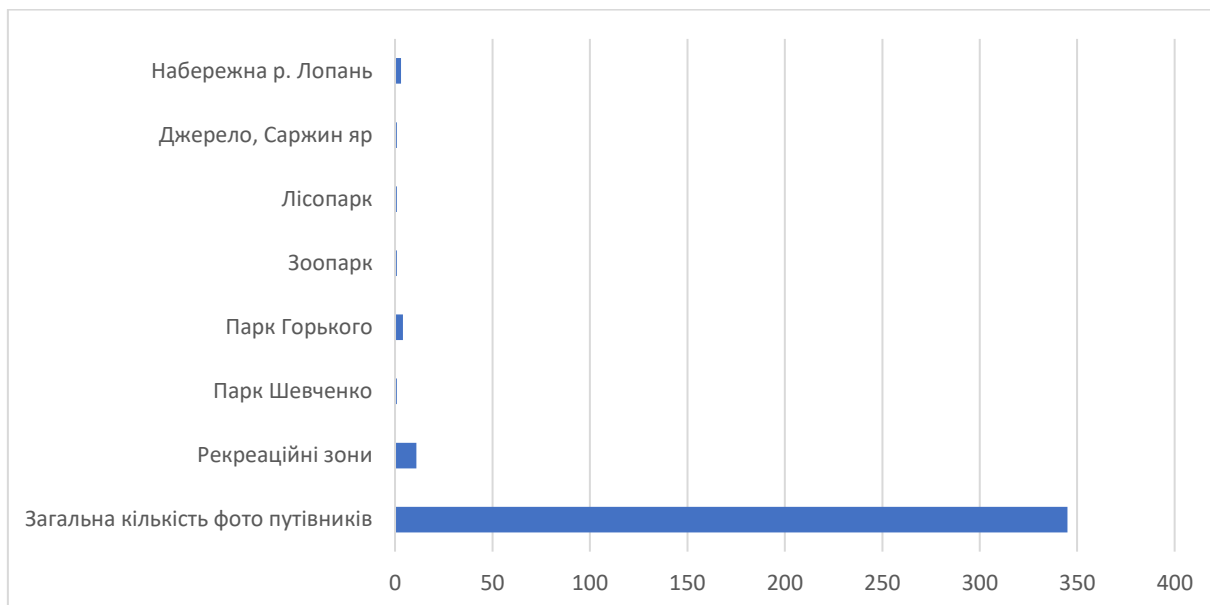

Рисунок 2. Кількість листівок із зображенням рекреаційних зон.

Таблиця 2. Кількість листівок із зображенням рекреаційних зон.

Загальна кількість фото путівників	345
Рекреаційні зони	11
Парк Шевченко	1
Парк Горького	4
Зоопарк	1
Лісопарк	1
Джерело, Саржин яр	1
Набережна р. Лопань	3

Додаток Д

Фото 1 (листівка)

Фото 2 (путівник)

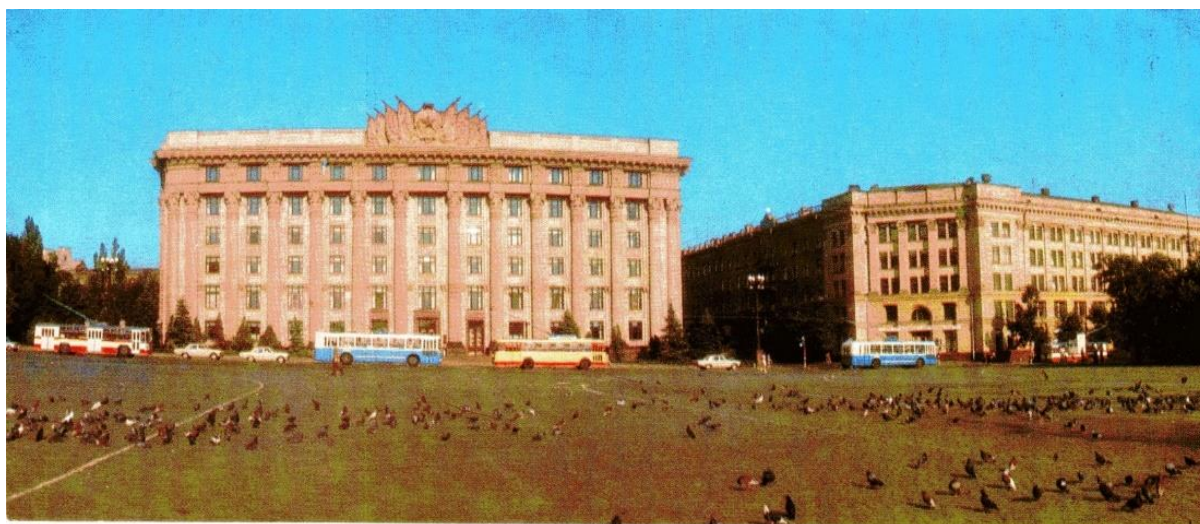

Фото 3 (листівка)

Фото 4 (путівник)

Фото 5 (листівка)

Фото 6 (путівник)

Фото 6 (путівник)

Фото 7 (листівка)

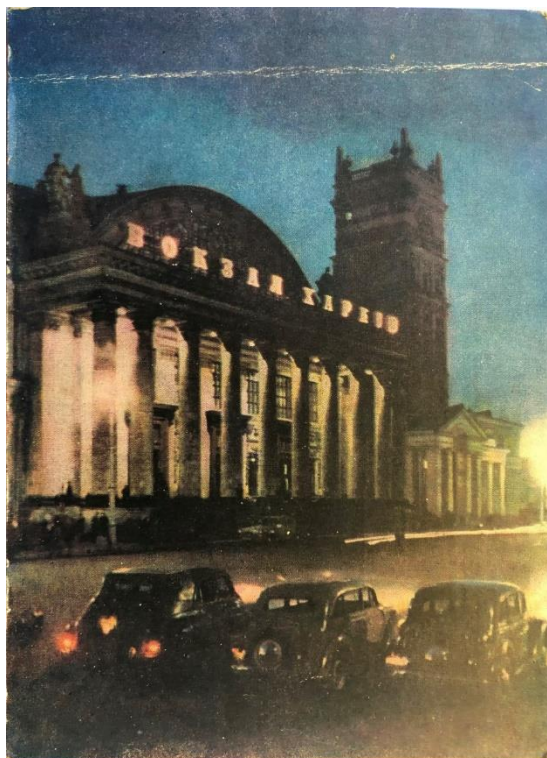

Фото 8 (листівка)

Фото 9 (путівник)

Фото 10 (листівка)

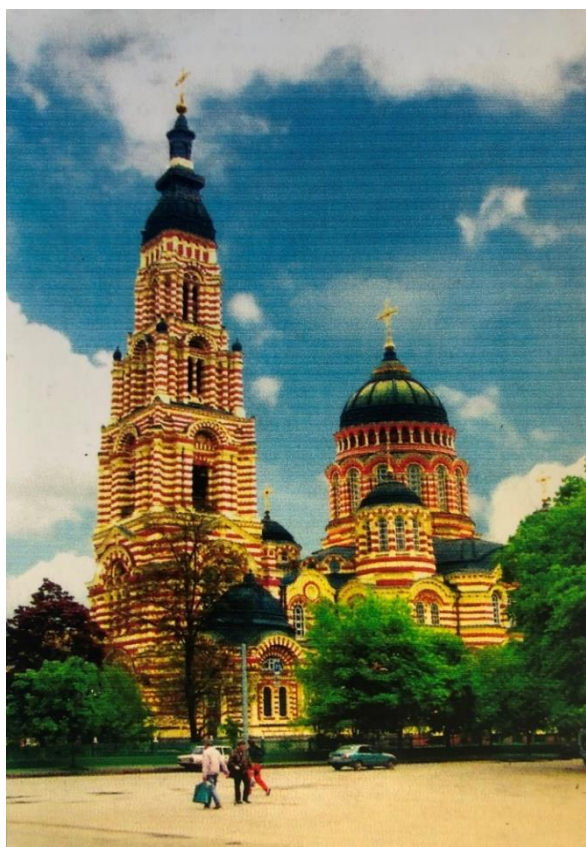
Фото 11 (листівка)

Φοτο 12

Φοτο 13

Φοτο 14

Φοτο 15

Фото 16

Фото 17

Фото 18

Фото 18 (путівник)

Фото 19 (листівка)

Фото 20 (путівник)

Фото 21 (листівка)

Фото 22 (листівка)

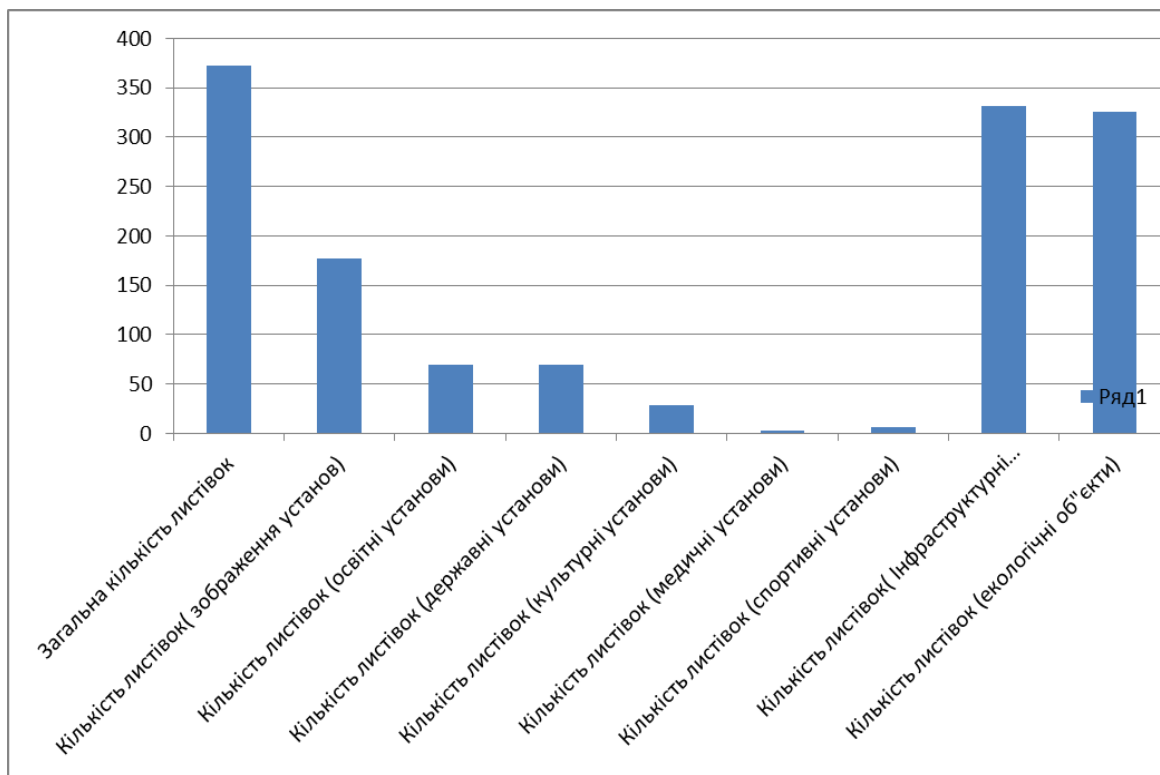

Рисунок 1. Загальна характеристика листівок із зображеннями різних об'єктів.

Таблиця 1. Загальна характеристика листівок із зображеннями різних об'єктів.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок(зображення установ)	177
Кількість листівок (освітні установи)	69
Кількість листівок (державні установи)	70
Кількість листівок (культурні установи)	29
Кількість листівок (медичні установи)	3
Кількість листівок (спортивні установи)	6
Кількість листівок(Інфраструктурні об'єкти)	332
Кількість листівок (екологічні об'єкти)	326

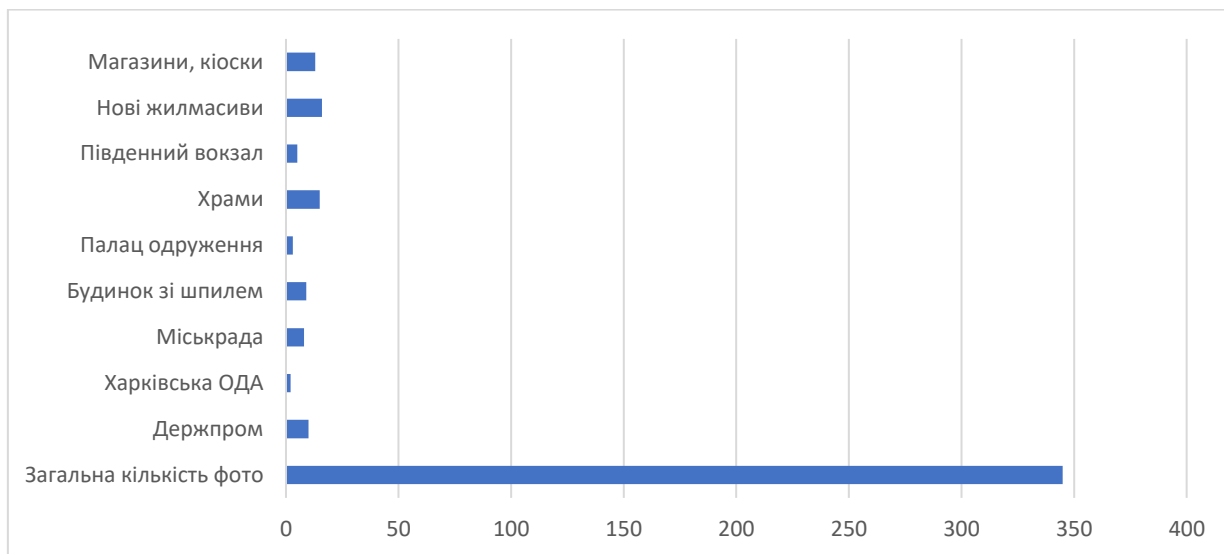

Рисунок 2. Фото в путівниках із зображеннями різних архітектурних об'єктів.

Таблиця 2. Фото в путівниках із зображеннями різних архітектурних об'єктів.

Загальна кількість фото в путівниках	345
Держпром	10
Харківська ОДА	2
Міськрада	8
Будинок зі шпилем	9
Палац одруження	3
Храми	15
Південний вокзал	5
Нові жилмасиви	16
Магазини, кіоски	13

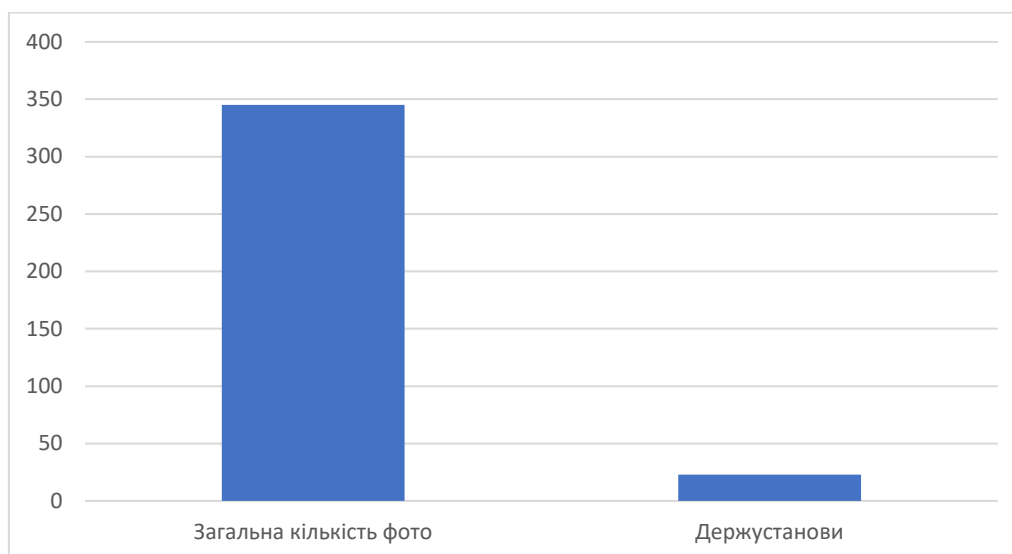

Рисунок 3. Фото в путівниках із зображеннями держустанов.

Таблиця 3. Фото в путівниках із зображеннями держустанов.

Загальна кількість фото	345
Держустанови	23

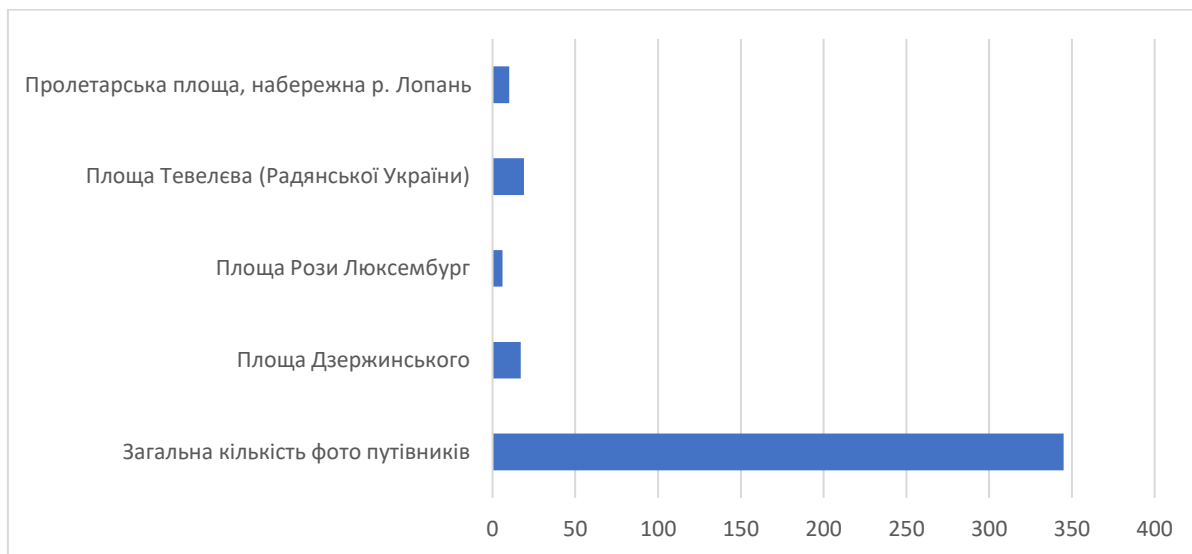

Рисунок 4. Фото в путівниках із зображеннями міських майданів.

Таблиця 4. Фото в путівниках із зображеннями міських майданів.

Загальна кількість фото путівників	345
Площа Дзержинського	17
Площа Рози Люксембург	6
Площа Тевелева (Радянської України)	19
Пролетарська площа, набережна р. Лопань	10

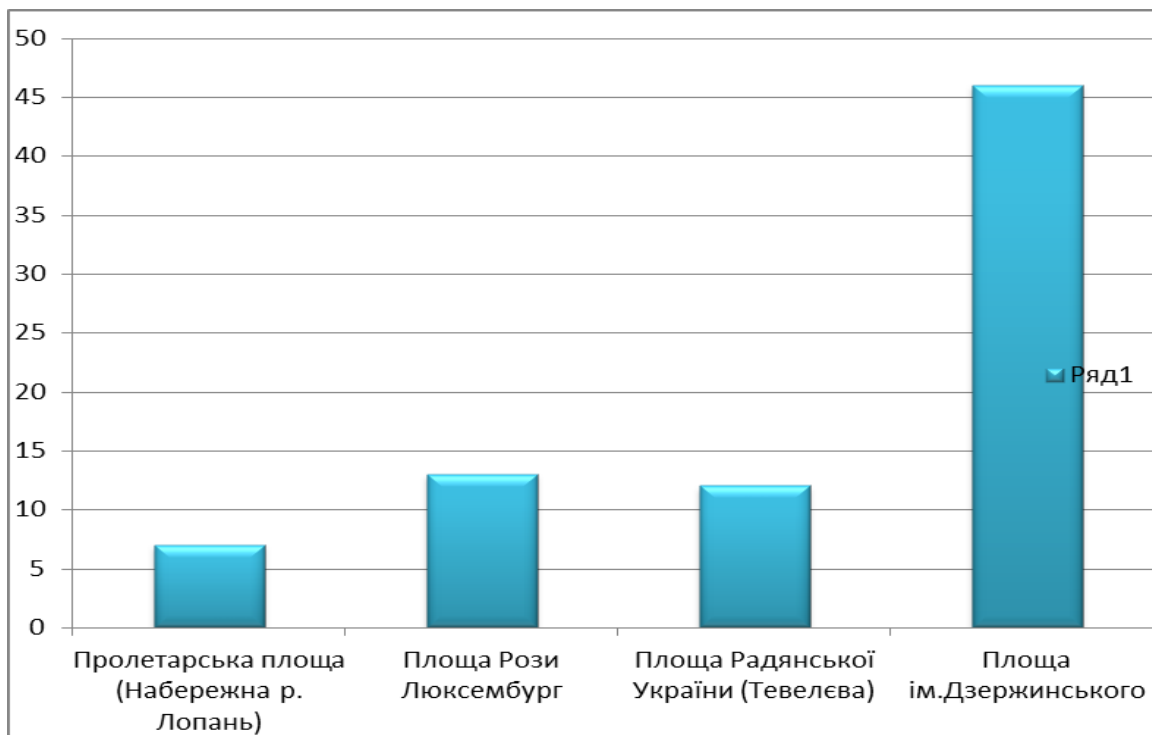

Рисунок 5. Кількість листівок із зображенням міських локацій.

Таблиця 5. Кількість листівок із зображенням міських локацій.

Пролетарська площа (Набережна р. Лопань)	7
Площа Рози Люксембург	13
Площа Радянської України (Тевелева)	12
Площа ім.Дзержинського	46

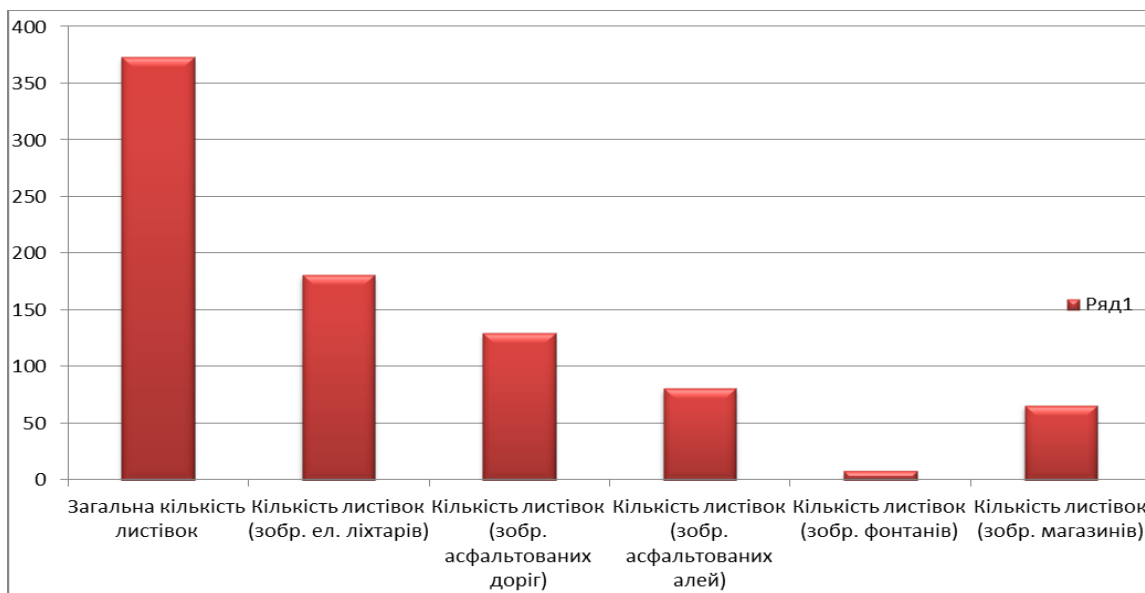

Рисунок 6. Кількість листівок з вибраними інфраструктурними об'єктами.

Таблиця 6. Кількість листівок з вибраними інфраструктурними об'єктами.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок (зобр. ел. ліхтарів)	181
Кількість листівок (зобр. асфальтованих доріг)	130
Кількість листівок (зобр. асфальтованих алей)	81
Кількість листівок (зобр. фонтанів)	8
Кількість листівок (зобр. магазинів)	66

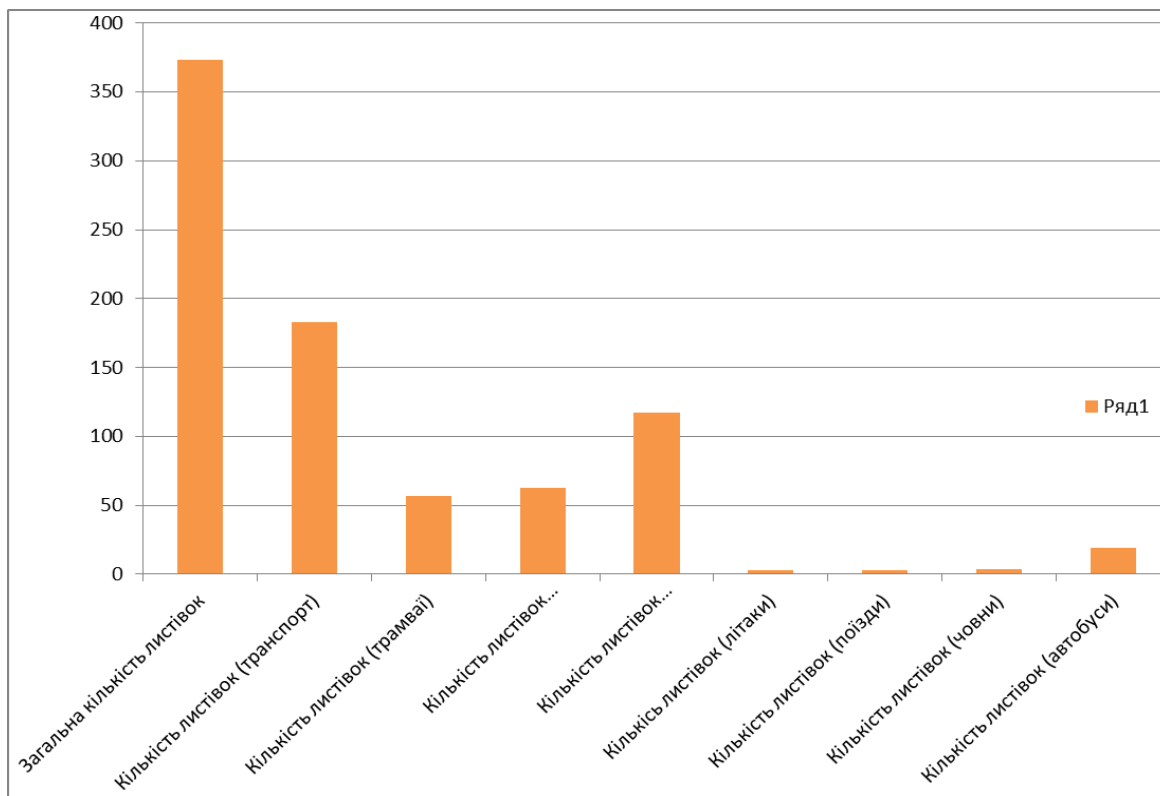

Рисунок 7. Кількість листівок із зображенням транспорту.

Таблиця 7. Кількість листівок із зображенням транспорту.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок (транспорт)	183
Кількість листівок (трамвай)	57
Кількість листівок (автобуси)	19
Кількість листівок (тролейбуси)	63
Кількість листівок (автомобілі)	117
Кількість листівок (літаки)	3
Кількість листівок (поїзди)	3
Кількість листівок (човни)	4

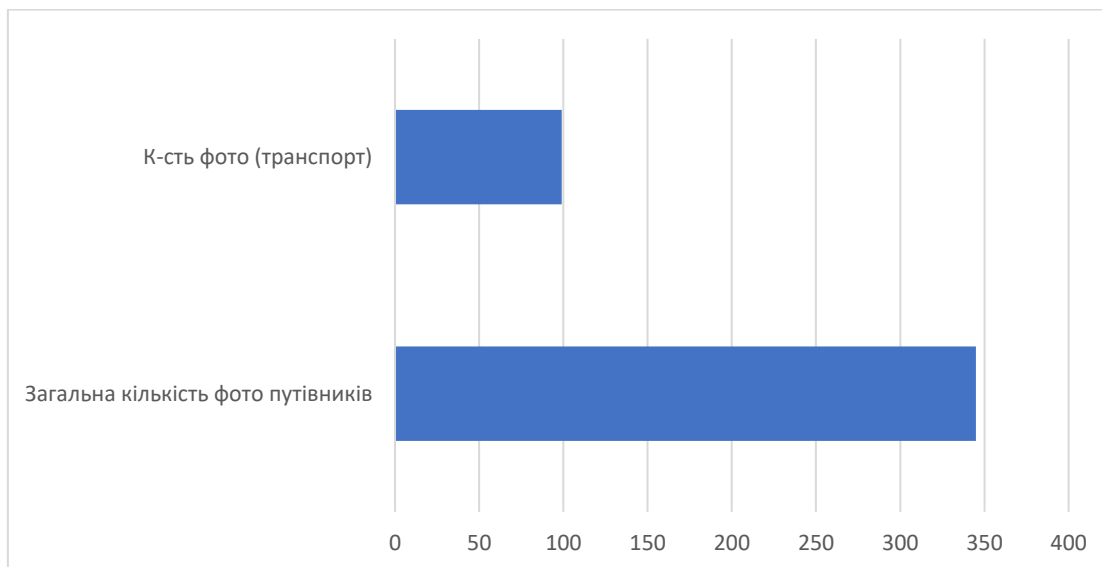

Рисунок 8. Фото в путівниках із зображенням транспорту.

Таблиця 8. Фото в путівниках із зображенням транспорту.

Загальна кількість фото путівників	345
К-сть фото (транспорт)	99

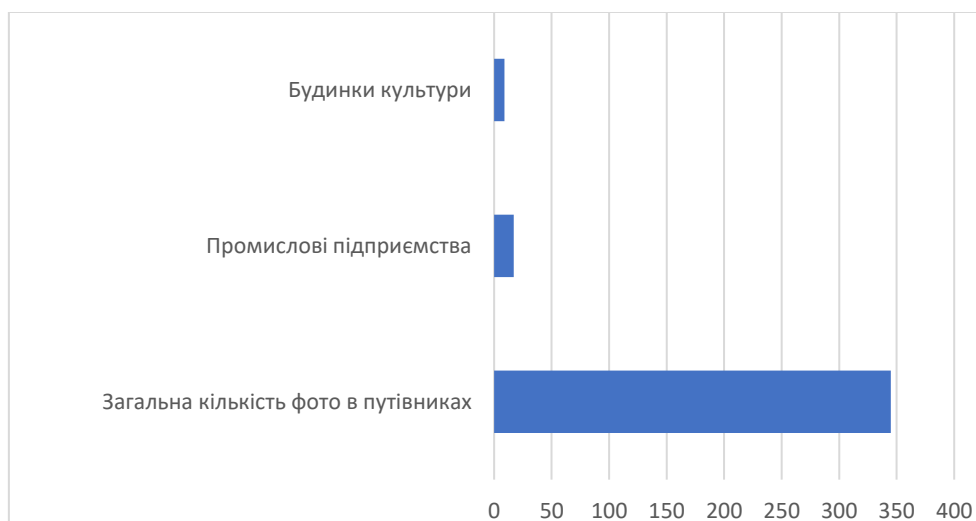

Рисунок 9. Фото в путівниках із зображенням установ і підприємств.

Таблиця 9. Фото в путівниках із зображенням установ і підприємств.

Загальна кількість фото в путівниках	345
Промислові підприємства	17
Будинки культури	9

РЕЗІЮМЕ

Видові листівки та фото путівників є важливим історичним джерелом у вивченні культурної спадщини, зокрема різноманітних об'єктів міського простору, що існують сьогодні чи були втрачені. Листівки та фото путівників презентують архітектурну, містобудівну, археологічну спадщину, монументальне мистецтво міста тощо. Особливе місце серед видових листівок та фото путівників належить листівкам радянського часу, що являють собою цікаве поєднання чітко визначеної ідеологічної та естетично-художньої складових. Мета дослідження – на основі семіотичного підходу визначити характерні особливості становлення та трансформації візуального образу Харкова як великого індустріального соціалістичного міста на видових листівках та фото путівників упродовж 1950-1980-х рр. Новизна дослідження визначена застосуванням семіотичного та компаративістського (історико-порівняльного) підходів до аналізу візуальних образів Харкова на видових листівках та фото путівників радянського часу. Слід зазначити, що візуальний простір видових листівок та фото путівників містить різноманітні знаки та коди. Для їх коректного «прочитання» було побудовано реляційні база даних видових листівок та фото путівників Харкова 1950-1980 років за допомогою Microsoft Access 2010.

Ключові слова: листівка, путівник, Харків, база даних.

SUMMARY

Typed postcards and photo guides serve as significant historical sources for the study of cultural heritage, particularly focusing on various elements of urban space that either persist today or have been lost over time. These materials showcase the architectural, town-planning, archaeological heritage, and monumental art of the city, among other aspects. A notable category within postcards and photo guidebooks is represented by those from the Soviet era, offering an intriguing blend of clearly defined ideological and aesthetic-artistic components. The objective of this study is to identify, through a semiotic approach, the distinctive features in the formation and transformation of the visual representation of Kharkiv as a large industrial socialist city on postcards and photo guides spanning the 1950s-1980s. The novelty of the research lies in the application of semiotic and comparative (historical-comparative) approaches to analyze the visual depictions of Kharkiv on postcards and photos in Soviet-era guidebooks. It's worth noting that the visual space of tourist postcards and photo guides incorporates various signs and codes. To interpret them accurately, a relational database of postcards and photo guidebooks of Kharkiv from 1950-1980 was constructed using Microsoft Access 2010.

Keywords: postcard, guide, Kharkiv, database.